

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Abbasov Cavid Sadiq oğlu
(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

**“Dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük vergi və
rüşumlarının rolu” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisasın şifri və adı

Gömrük işinin təşkili

Elmi rəhbər

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Magistr proqramının rəhbəri

A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Rəhbər i.e.n.Z.A.Şəkərəliyeva

i.e.n.M.M.Aslanova

Kafedra müdiri

prof.A.Ş.Şəkərəliyev

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI

- 1.1. Büdcə-vergi tənzimlənməsinin məqsəd və vəzifələri
- 1.2. Büdcə təsnifatı və büdcə gəlirlərinin formalaşması prinsipləri

II FƏSİL. BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

- 2.1. Dövlət gəlirlərinin formalaşması və büdcələrarası bölgüsü xüsusiyyətləri
- 2.2. Müasir şəraitdə Azərbaycanda büdcə-vergi siyasəti və onun dövlət gəlirlərinə təsirinin təhlili

III FƏSİL. BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN ARTIRILMASINDA BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

- 3.1. Büdcə gəlirlərinin artırılmasına vergi siyasətinin təsirinin optimallaşdırılması
- 3.2. Qloballaşma şəraitində büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

Respublikamızın inkişafında ölkənin maliyyə sisteminin əsas dayacağı olan və onu iqtisadi, sosial və siyasi funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün pul vəsaitləri ilə təmin edən dövlət büdcəsinin rolu böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin iqtisadi inkişafa təsiri maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinin tənzimləyici funksiyasından və onun tətbiq mexanizmindən nə dərəcədə dolğun istifadə edilməsindən asılıdır.

Büdcə gəlirləri büdcə-vergi siyasətinin iqtisadiyyatın inkişafına istiqamətləndirilməsində əsas mənbə və vasitə kimi çıxış edir. Çünki bu mənbənin iqtisadi siyasət çərçivəsində düzgün hədəfləndirilməməsi hökuməti iqtisadiyyatda əks nəticə ilə - əsaslandırılmayan, qeyri-taraz gəlir azlığı problemi qarşısında qoya bilər və büdcə mexanizmi özünün ən təsirli funksiyalarından birini itirmiş olur.

Respublikamızda büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsində əsas məqsəd - ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin sabit saxlanılmasını təmin etməklə iqtisadi artıma nail olmaqdan, maliyyə intizamının gücləndirilməsindən, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasının təkmilləşdirilməsindən, qeyri-neft sektorunda məşğulluğun səviyyəsinin artırılmasından, kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyinin gücləndirilməsindən ibarət olmalıdır. Büdcə qanunvericiliyinə müvafiq olaraq büdcə-vergi sisteminə daxil olan bütün büdcə növləri sabit və ardıcıl daxil olan gəlir mənbəyinə malik olmalıdır. Ona görə də dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər qanunvericilik əsasında büdcə həlqələri arasında bölüşdürülür. Bu məqsədlə büdcə həlqələri zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin edilməklə, hər bir regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazımi miqdarda maliyyə vəsaiti müəyyənləşdirilir.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin sosial-iqtisadi proseslərdəki rolu əvəzedilməzdir. Büdcə dövlətlə ayrı-ayrı müəssisə, təşkilat, idarə və birliklər, yeni yaranan hüquqi və fiziki şəxslər, əhali arasındakı münasibətləri ifadə edir. Yeni iqtisadi sistemə keçidin nəticəsi olaraq, büdcə ilə istehsal sahələri arasında əlaqələr yeniləşmiş, sahibkarlıq və digər bazar subyektlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar büdcədən ayrılan vəsait qoyuluşlarının həcmi və istiqamətləri dəyişmişdir. Bütövlükdə götürsək,

respublikamızda vergi sistemi əsaslı şəkildə təkmilləşdirilmiş və onun beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılması üçün tədbirlər görülür. Bu dövr ərzində büdcə gəlirlərinin ÜDM-un strukturuna və sahə quruluşuna uyğun artımına, potensial gəlirlərin büdcəyə alınmasının təmin olunması əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə, vergilərin ödənilməsinin sadələşdirilməsinə, vergi dərəcələrinin azalmasına, vergilərin yığılmasını təmin edən orqanların strukturunun təkmilləşdirilməsinə və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən vergi mühitinin yaradılması məqsədilə xeyli işlər görülmüşdür.

Büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, vergi siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi ümumi iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindəndir. Ona görə də vergi işinin təşkilində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi və mükəmməl vergi siyasətinin formalaşdırılması çox vacibdir. Vergi siyasəti nəticə etibarilə elə bir sisteminin formalaşdırılmasına gətirib çıxarmalıdır ki, bu sistem iqtisadi tənzimləmə funksiyasını normal şəkildə həyata keçirə bilsin.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların müasir mərhələsində büdcə vəsaitlərinin istehsal və sosial sahələrin inkişafına yönəldilməsi dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi olmalıdır. Vergilərin büdcə gəlirlərinin formalaşmasına, istehsalın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsiri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergilər dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi olmaqla, iqtisadiyyatda tənzimləyici kimi çıxış edir. Vergilər özünün əsas funksiyası olan - maliyyə funksiyasından başqa, dövlətin istehsalın bərpasına, genişləndirilməsinə, təkmilləşdirilməsinə, yeni texnika və texnologiya ilə təmin edilməsinə, strukturuna və quruluşuna iqtisadi təsiretmə vasitəsidir.

Büdcə-vergi siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Bu siyasət, ümumi makroiqtisadi göstəriciləri əks etdirən sərt maliyyə siyasətindən tədricən uzaqlaşmanı, büdcə-vergi siyasətinin çevikliyinin artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsini, manatın məzənnəsinin tənzimlənməsini və digər tədbirləri özündə əks etdirir. Həyata keçirilən kompleks makroiqtisadi tədbirlər sabit iqtisadi artımın təmin edilməsini,

istehsalın həcmnin və qeyri-neft sektorunda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsini, ölkənin regionlarının iqtisadi inkişafının tarazlaşdırılmasını, yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə uyğun iqtisadi şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Son illərdə respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi və siyasi islahatlar dövlət maliyyəsi sferasından, xüsusilə də büdcə-vergi sistemində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, dövlət büdcəsi dövlətin əlində, iqtisadiyyata təsir göstərilməsində, aparılan struktur dəyişikliklərini maliyyələşdirilməsində, iqtisadiyyatın qabaqcıl sahələrinin inkişafının stimullaşdırılmasında, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinə sosial yardımların verilməsinin təmin edilməsində real vasitəyə çevrilmişdir. İslahatların sonrakı mərhələlərinin həyata keçirilməsi bu məsələlərin elmi tədqiqindən, nəzəri, metodoloji-praktiki məsələlərinin kompleks həllindən çox asılı olduğunu göstərir. Bunanla əlaqədar, həyata keçirilən islahatlar kontekstində büdcə-vergi siyasətinin məzmun və mahiyyətinin öyrənilməsi, onun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin, büdcə gəlirlərinin artırılması yollarının araşdırılması sahəsində yeni tələblər qoymuş və bu problemi müasir dövrün reallıqlarına uyğun metodoloji yanaşma əsasında tədqiq edilməsini zərurətə çevirmişdir. Belə ki, bu istiqamətdə maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinin tənzimləyici tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İslahatların gedişi bu məsələlərin elmi tədqiqindən, nəzəri, metodoloji-praktiki məsələlərinin kompleks həllindən çox asılı olduğunu göstərir. Eyni zamanda son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyada analoqu olayan sürətli inkişafı, buna müvafiq olaraq büdcə imkanlarının dəfələrlə artması bunlarla əlaqədar problemlərin tədqiqinə, həyata keçirilən islahatlar kontekstində büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə, onun təkmilləşdirmə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yeni nəzəri - metodoloji yanaşma tələb edir.

FƏSİL. BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Büdcə-vergi tənzimlənməsinin məqsəd və vəzifələri

Klassik siyasi iqtisad məktəbinin banisi şotland iqtisadçı - filosofu A.Smit (1723-1790) obyektiv iqtisadi qanunların kortəbii fəaliyyətini iqtisadi prosesləri dövlətin müdaxiləsi olmadan tənzimləmək qabiliyyətinə malik «gözə görünməz əl» adlandırırdı. Lakin onun bu tezisi ancaq əmtəə istehsalının ilkin mərhələsi üçün özünü doğrulda bilirdi və iqtisadi inkişafın sonrakı mərhələləri «kortəbii iqtisadi nəzəriyyəsinin» əsassız olduğunu göstərdi. İngilis iqtisadçısı D. Rikardo (1789-1871) klassik məktəbin davamçısı olsa da, iqtisadi qanunların obyektiv və kortəbii fəaliyyəti ilə yanaşı onların dərk olunan olduğunu qəbul edir və dövlətin iqtisadi siyasət hazırlayaraq bu proseslərə müdaxiləsini tövsiyə edirdi. O, iqtisadi siyasətin əsas aləti kimi vergiləri görürdü və «ən aşağı vergini ən yaxşı vergi» hesab edirdi.

Artıq XIX əsrin axırlarında həm mikro və həm də makroiqtisadi proseslərdə dövlətin fəal rolu əhəmiyyətli dərəcədə hiss olunmağa başladı. Makroiqtisadi tənzimləmə vasitələrinin köməyi ilə müəssisələrin fəaliyyətinə təsir göstərən dövlət büdcə sisteminin formalaşdırılması mümkün oldu. Dövlət bazar münasibətlərinin agentinə çevrildi. Bu zaman neoklassik iqtisadi nəzəriyyə dövlət büdcəsini makroiqtisadiyyatın maraqları mövqeyindən nəzərdən keçirirdi.

Bu dövrdə bir çox iqtisadçılar, o cümlədən Amerika iqtisadçısı C.B. Klark dövlət mexanizmlərinin məhdudluğunu və onun ümumi dövlət sosial-iqtisadi məsələlərin həllində əhəmiyyətli rol oynaya bilməyəcəyini qeyd edirdilər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları təbii inhisarçılıq sahələrinin rolunu yüksək qiymətləndirir və belə hesab edirdilər ki, bu sahələr sərt dövlət tənzimlənməsi obyektini qalmaqla cəmiyyətin həm sənaye və həm də sosial problemlərinin həllində əsas rol oynamalıdır.

Keyns nəzəriyyəsi «əmək haqqı və qiymətlər elastik olduğu halda, iqtisadi mənbələrdən tam istifadə edə bilmək üçün büdcə siyasəti tədbirlərinə (xərclərin artırılmasına, vergilərin azaldılmasına) ehtiyac olduğunu müəyyən etmişdir». Keyns

göstərmişdir ki, məcmu tələb və təklif azlığını aradan qaldıran maliyyə siyasəti həyata keçirilməsə, sürətlə artan işsizliyi aradan qaldırmaq olmaz .

Məşhur iqtisadçı P.Samuelsonun irəli sürdüyü ictimai rifah nəzəriyyəsində, dövlətə və onun tənzimləmə funksiyasına xüsusi yer ayrılırdı. P. Samuelsona görə bazarın fəaliyyətində «kənarlaşmalar» baş verir, yəni bazar qanunları işləmir, bazar mexanizmləri isə lazımı nəticəni vermir. Bazarın bu «kənarlaşmaları» dövlətin büdcə maliyyələşdirilməsi mexanizmləri hesabına aradan götürülür. Bu zaman ictimai nemətlərin iki xüsusiyyəti özünü göstərir: rəqabətsizlik və istisnasızlıq. Rəqabətsizlik şəraitində cəmiyyətin hər hansı üzvü tərəfindən ictimai nemətlərin istehlak edilməsi digər bir şəxs üçün bu istehlakın azalması deməkdir. İstinasızlıq isə ictimai nemətlərin cəmiyyətin bir üzvü tərəfindən istehlak edilməsi, bu nemətin cəmiyyətin digər üzvü tərəfindən istehlak edilməsi imkanının istisna edilməməsidir.

Dövlətin nisbətən qapalı maliyyə sistemi əsasən iqtisadiyyatın səfərbərlik modeli daxilində fəaliyyət göstərir. Bu zaman büdcə vasitəsilə cəmiyyətdəki geniş təkrar istehsal proseslərinə dövlət təsirinin əhəmiyyəti və rolu çox yüksək olur. Dövlət şəxsi təşəbbüs və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün sərt çərçivəni müəyyən etməklə, büdcə vasitəsi ilə investisiya, idarəçilik, sosial müdafiə və s. digər məsələləri həll edir.

Maliyyə münasibətləri sisteminə daxil olan büdcə münasibətləri öz funksiyalarını yerinə yetirmə prosesində ölkənin büdcə fondları şəklində maddiləşir. Maliyyə ehtiyatlarının dövlətin əlində mərkəzləşmə səviyyəsini əks etdirən büdcə fondunun konkret kəmiyyəti bir sıra amillərdən: iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən, müəssisələrdə, təşkilatlarda və idarələrdəki təsərrüfatçılıq metodlarından, cəmiyyətin həll etməli olduğu iqtisadi və sosial məsələlərdən, iqtisadiyyatın strukturunda nəzərdə tutulan dəyişikliklərdən asılıdır.

Bu münasibətlər özünün çoxcəhətliliyi ilə xarakterizə olunur, çünki bu münasibətlər bölgü münasibətlərinin ən müxtəlif səviyyələrində təzahür edir. Büdcə münasibətlərinə ciddi təsir göstərən ümumi xarakterli amillər sırasında - hər şeydən əvvəl ölkədə təkrar istehsal prosesinin idarə edilməsi səviyyəsini, vətəndaşlara göstə-

rilən xidmət metodlarını, dövlətin sosial-iqtisadi həyatının hər bir mərhələsində həll etməli olduğu vəzifələri göstərmək olar.

Dövlət büdcəsini iqtisadi kateqoriya kimi xarakterizə edən ən vacib xüsusiyyətlərdən biri onun obyektiv xarakter daşmasıdır. İlk baxışda, hər il dövlətin əlində cəmləşən milli gəlirin həcmi, xüsusən onun bölüşdürülməsi prosesi dövlətin iradəsindən asılı kimi görünür. Lakin əslində, istər milli gəlirin və dövlət büdcəsinin həcmi, istərsə də onların bölüşdürülməsi prosesi ölkədəki istehsal sahələrinin inkişaf səviyyəsindən, cəmiyyətin mövcud sosial-iqtisadi tələblərinin xüsusiyyətlərindən və digər obyektiv amillərdən asılıdır.

Büdcə dövlətin hazırladığı iqtisadi siyasətin reallaşdırması üçün əsas vasitə olmaqla, maliyyə siyasətini də reallaşdırmağın mühüm alətidir. O, pul fondlarının formalaşması aləti olan vergilər və dövlət borclanması ilə yanaşı, həm də pul fondlarının məqsəduyğun xərclənməsinə aid olan maliyyələşdirmə, büdcədən əmək haqqının ödənilməsi kimi tədbirləri özündə birləşdirir.

Büdcənin istehsal sahələrinə təsiri və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olması - gəlirlər və xərclər formasında təzahür edir. Büdcənin gəlirləri istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin əldə etdikləri mənfəətdən və bunun müqabilində ödədikləri vergilərdən, həmin sahələrin özünün inkişafı isə qismən və ya təməmilə büdcədən maliyyələşdirmə mənbələrindən xeyli asılıdır.

Bütün ictimai-iqtisadi formasiyalarda büdcə, dövlətin pul vəsaitlərinə olan tələbatlarını ödəyir. Məhsuldar əmək tərəfindən yaradılmış yeni dəyər nəinki istehsal məqsədli məsələlərin həllinə xidmət etməli, o, həm də vətəndaşların konstitusiya hüquq və azadlıqlarını qoruyan dövlət təsisatlarının fəaliyyətini təmin etməlidir. Bununla yanaşı əhəlinin öz maliyyə tələbatını təmin edə bilməyən hissəsi, habelə inkişaf səviyyəsi millətin ictimai təminatının indikatoru hesab edilən sosial sahələr, dövlətin və vətəndaşların təhlükəsizliyini təmin edən hüquq mühafizə orqanları və ordu bilavasitə dövlətin himayəsindədir.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyat sahələrinin, ölkənin müdafiə tələblərinin və dövlət idarə orqanlarının maliyyələşdirilməsi üçün lazım gələn pul fondlarının yaranması və

istifadəsi ilə əlaqədar, dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında milli gəlirin bölüşdürülməsi üzrə meydana gələn pul münasibətləridir. Bu münasibətlər isə öz növbəsində, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi, ölkənin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi və dövlət idarəetməsinin maliyyələşdirilməsi üçün büdcə fondunun yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədardır. İqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, əhəlinin sosial-iqtisadi tələbatlarını ödəmək, ölkənin müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək və cəmiyyəti idarə etmək məqsədi ilə dövlət öz büdcəsini istehsal və qeyri-istehsal sferələri arasında, iqtisadi regionlar arasında yenidən bölüşdürür. Büdcə vasitəsilə dövlət - ölkənin iqtisadi sistemini, bütövlükdə iqtisadi münasibətləri tənzimləyir.

Cəmiyyət və iqtisadiyyat qarşısında duran vəzifələrdən asılı olaraq dövlət öz gəlirlərini və xərclərini illik büdcə planı formasında tərtib edir. Belə olan halda, dövlət öz gəlirlərinin mənbələrini və xərclərinin istiqamətlərini əvvəlcədən bilir və müvafiq qurumların fəaliyyətini bu məqsədlərə yönəldir. Bu, hər bir dövlətin büdcə siyasətinin əsas amili kimi qəbul edilir və bunun həyata keçməsi ancaq dövlətin mükəmməl büdcə sistemi olduğu şəraitdə mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, «büdcə» anlayışı hüquqi-normativ aktlarda və elmi ədəbiyyatda, monoqrafiya və dərsliklərdə bir qədər fərqli mənalarda işlədilir. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Büdcə Məcəlləsində o – «dövlət və yerli özünüidarəetmənin vəzifə və funksiyalarını maliyyə cəhətdən təminat üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitləri fondunun yaradılması və istifadə olunması forması...» kimi, digər elmi mənbə və dərsliklərdə - «əsas mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondu», «... pul münasibətlərinin məcmusu, ... əsas maliyyə planı», «... mühüm maliyyə tənzimləyicisi...», «...real subyektiv maliyyə aləti (vasitəsi)...», «milli gəlirin yenidən bölgüsünün əsas aləti», «dövlətin müəyyən müddət ərzində, adətən bir ilə gəlir və xərclərinin smetası» kimi ifadə olunur.

Büdcə-vergi siyasəti maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və iqtisadiyyatın, habelə ayrı-ayrı dövlət orqanlarının, sahibkarlığın inkişafını təmin edən digər dövlət proqramlarına uyğun olaraq

hazırlanır. Büdcə – vergi siyasətinin həyata keçirilməsində əsas məqsəd - ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin sabit saxlanmasını təmin etməklə iqtisadi artıma nail olmaq, maliyyə intizamının möhkəmləndirmə, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasının təkmilləşdirmək, onun şəffaflığının artırmaq, sahibkarlığa maliyyə dəstəyinin gücləndirmək və inflyasiyanın səviyyəsini aşağı salmaqdan ibarətdir.

Eyni zamanda bu siyasətin əsas məqsədlərindən biri də, bütövlükdə büdcənin həcm və tarazlığının tənzimlənməsidir. Burada əsas şərt – iqtisadi siyasət çərçivəsində dövlət xərclərinin həcminə uyğun olaraq, büdcənin vergi gəlirləri hesabına tarazlaşdırılması və nəticə etibarı ilə iqtisadiyyatın özündəki tarazlığın təmin edilməsidir.

Ənənəvi büdcə tarazlığı nəzəriyyəsinə görə büdcə kəsiri və yaxud büdcə artıqlığı iqtisadiyyatdakı real tarazlığı və ya iqtisadi tarazlığı dəyişdirmir. Buna görə də büdcə-vergi siyasəti elə həyata keçirilməlidir ki, dövlət büdcəsi istənilən şəraitdə iqtisadiyyatı zəiflətməsin. Ona görə də, həyata keçirilən iqtisadi siyasətin pozitiv nəticələrindən başqa neqativ nəticələrinin də ola bilməsini yaddan çıxarmaq olmaz. İqtisadi tarazlığın təmin edilməsində, məcmu tələb və təklifin uzlaşdırılmasında dövlət büdcəsinin rolu əvəzsizdir. Belə ki, dövlət büdcəsinin tarazlığı ümumi iqtisadi tarazlığın taleyini əvvəlcədən müəyyən etmiş olur.

Təkrar istehsal prosesinin və cəmiyyətin ictimai həyatının, həmçinin dövlətin ümumi fəaliyyətinin idarə edilməsi büdcəyə daxil olan vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilir və nəticə etibarı ilə büdcə vəsaiti dövlət idarəçiliyinin vacib iqtisadi mexanizmi kimi çıxış edir. İdarəetmə mexanizmi lazımi səviyyədə fəaliyyət göstərmədikdə, o, bir sıra mənfi nəticələrə, məsələn, mənbəyini vergi ödəmələri təşkil edən büdcə gəlirlərinin tam həcmdə yığılmaması və s. neqativ halların yaranmasına səbəb ola bilər.

İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində, istehsalın stimullaşdırılmasında və həmçinin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında dövlət büdcəsinin çox böyük rolu vardır. Bu da özünü həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət baxımından göstərir. Hər bir ölkədə dövlət idarəetmə sisteminin başlıca şərtlərindən biri - bu sahədə görülməli

tədbirlərin həyata keçə bilməsi üçün zəruri olan büdcə xərcləri ilə əlaqədardır. Ona görə də hər il tərtib və təsdiq olunan büdcədə sosial xərclərə böyük əhəmiyyət verilir.

Dövlət büdcəsinin istehsal sahələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin ən təsirli metodlarından - vergiqoyma və istehsal sahələrinin stimullaşdırılması metodlarını göstərmək olar. İstehsala bu yolla təsir göstərilməsi metodları eyni zamanda dövlət büdcəsinin öz daxili iqtisadi mahiyyətini və rolunu da daha dərinlən və geniş şəkildə aşkar etməyə imkan verir. Büdcənin aşağıdakı istiqamətlərdə: ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı və mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində onun məqsədyönlü olmasına dair bütün qanunların gözlənilməsinə nəzarət edilməsi istehsal sahələrinə təsir göstərdiyini qeyd etmək lazımdır. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi vasitəsilə büdcə həm istehsalın inkişafını və ümumi daxili məhsulun yaradılmasını, həm də onun bölgüsünü və yenidən bölgüsünü təmin edir.

Dövlət, fondlarının yaradılması, müxtəlif istehsal sahələrinin və təsərrüfat növlərinin stimullaşdırılmasını vergiqoyma metodu həyata keçirir. Büdcənin istehsalla olan bu qarşılıqlı əlaqələrinin reallaşması - büdcə gəlirlərinin müxtəlif pul fondları şəklində formalaşması, onun bölüşdürülməsi, sonra da həmin fondların büdcə xərcləri maddələri üzrə məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması formasında baş verir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi - ölkənin maliyyə sisteminin başlıca həlqəsi, əsas maliyyə planı hesab olunur, ali qanunvericiliş orqanı olan Milli Məclis tərəfindən qəbul olunaraq ölkə Prezidenti tərəfindən qanun şəklində təsdiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Büdcə sistemi haqqında qanuna görə büdcə – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir.

Dövlətin birbaşa tənzimləmə metodlarının əsas istiqamətlərindən biri də iqtisadi artımla bağlıdır. Burada makroiqtisadi tarazlığa imkan verə bilən investisiya, habelə tələblə yığım arasında ən əlverişli nisbətin yaradılması problemi, xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi tənzimləmə metodları içərisində fiskal siyasət xüsusi yer tutur. Bu siyasət - büdcə vəsaitinin yaranması və ondan istifadə edilməsi ilə əlaqədar dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasətinin çox mühüm tərkib hissəsi olmaqla, dövlət xərcləri və vergi ilə bağlı tənzimləmə sistemi kimi iqtisadiyyata stabilləşdirici təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, bəzi ölkələrdə süni büdcə tarazlığının yaradılması bu ölkələrin iqtisadiyyatını zəiflədir, istehsalı isə iflic vəziyyətinə salır.

Büdcədə cəmiyyətin inkişafının tsiklik xarakteri və onun dinamikası əks olunur, köhnə prinsiplər mütləq mənada inkar olunmur, bütün müsbət meyllər isə inkişafın yeni mərhələsində nəzərə alınır. Son iki yüz illik inkişaf ərzində sənaye dünyasının tsiklik inkişafının konkret ifadəsi tsiklik prosesdə gah sosial-iqtisadi həyatın bazar tənzimləyicilərinin (iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi meyllərinin özünün məqsəd kimi qəbul etməsi), gah da sosial-iqtisadi proseslərinin dövlət tənzimləyicilərinin (sosial ədalətə, sosial bərabərliyə doğru meyllər) rolunun güclənməsi bir-birini əvəz etmişdir. Məlumdur ki, inkişafın tsiklik xarakterindən irəli gələn nəzəriyyələrdən bir-birini əvəz edən iqtisadi və sosial məqsədlər iqtisadi inkişafın tələbatlarına uyğun olaraq növbəylə aparıcı rol oynamışlar.

Bununla yanaşı iqtisadiyyatın səfərbəredici və qarışıq modelləri arasında bəzi fərqlər mövcuddur. Ayrı-ayrı ölkələrin qarışıq iqtisadiyyatını üç tipə ayırmaq qəbul edilmişdir: neostat, neoliberal və mərkəzləşdirilmiş razılaşma. Onların hər üçünün ümumi cəhətini strateji sosial-iqtisadi məsələlərin həllində dövlətin rolunun artması təşkil edir. Bu məsələlərdən - xarici iqtisadiyyat, ekologiya və fundamental tədqiqatlar sahəsində olan problemlər ön sıraya çıxır. Bununla yanaşı müstəqil statusa malik olan, lakin ümummilli məsələlərin həlli ilə məşğul olan ictimai təşkilatların da rolu artır. Yerli idarə orqanlarına xüsusi fikir verilir, onlar həmin ərazidə yaşayan əhəlinin ən vacib ehtiyaclarını ödəməlidirlər.

Bununla yanaşı dünya iqtisadiyyatının qloballasması ilə əlaqədar müəyyən proseslər meydana gəlir. Bir ölkə çərçivəsindən kənara çıxan transmilli korporasiyalar iş qüvvəsinin miqrasiyasına, kapitalın və əmək resurslarının ixracına ciddi təsir göstərirlər. Onların təsiri altında dünya təsərrüfatının yeni strukturu formalaşır və beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşir.

Qarışıq İqtisadiyyatın Yaponiya və Asiya-Sakit okean modelləri şəraitində dövlət büdcəsi öz fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. XX əsrin ikinci yarısında bu ölkələrin iqtisadiyyatında baş verən struktur dəyişiklikləri yüksək texnologiyalar və ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə səciyyələnirdi. Yapon iqtisadi möcüzəsi ölkənin innovasiya və sosial sahələrində büdcədən daha böyük maliyyələşmə ayrılması ilə bağlı idi.

Bu şəraitdə dövlət xərclərinin xeyli artmasına baxmayaraq, kapital yığımları ilə əlaqədar vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi sayəsində əldə edilən səmərə cari büdcə kəsirindən yüksək olmuşdu. Uzun müddət yapon iyeninin digər valyutalarla müqayisədə məzənnəsinin kəskin sürətdə aşağı düşməsinin qarşısı alındı. Bu, ixracın stimullaşdırılmasına şərait yaratsa da, faiz dərəcəsinə mənfi təsir göstərmirdi. Kredit ucuz olaraq qalırdı və bu, həm əmtəə istehsalçıları, həm də dövlət idarə orqanları və ev təsərrüfatı üçün əlverişli idi. Faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsinə və kommersiya banklarının yenidən maliyyələşdirilməsində mərkəzi banklar fəal rol oynayır.

Asiya-Sakit okean regionu ölkələrinin bazarları xarici kapital tərəfindən zəbt edilməsinə baxmayaraq, burada dövlətin rolu fəal olaraq qalırdı. Region ölkələrində strateji planlaşmaya, o cümlədən büdcə planlaşmasına xüsusi fikir verilirdi ki, bu da maliyyə resurslarının milli iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərində cəmləşməsinə imkan yaradırdı. «Miqyaslı iqtisadiyyat» effekti yaranırdı və dövlət transmilli maliyyə-sənaye qruplarına çevrilən iri milli korporasiyaların inkişafını müdafiə edirdi.

XX əsrin 50-60-cı illərində büdcənin gəlir bazasının genişləndirilməsi məsələləri və vergilərlə əlaqədar olan mülkiyyət hüquqi nəzəriyyəsi geniş yayılmışdı. Bu nəzəriyyənin banisi R.Koue idi və Nobel mükafatı laureatı A.M.Onore, Amerika

hüquqşünası İ.Bekker kimi məşhur alimlər də bu nəzəriyyənin əsaslarının işlənilib hazırlanması üzərində çalışmışdılar.

Büdcə tənzimlənməsi ilə əlaqədar qarışıq iqtisadiyyatın neoliberal tipinin bəzi xüsusiyyətlərini də nəzərdən keçirməyə ehtiyac var. Qarışıq iqtisadiyyatın bu tipi - bazar tənzimləyicilərinə üstünlük verir, dövlətin rolu isə azad rəqabətin qorunub saxlanılması üçün müvafiq şəraitin təmin edilməsi ilə məhdudlaşdırılır. Burada, maliyyə siyasətində M.Fridmanın monetarist nəzəriyyəsinə üstünlük verilirdi. Büdcə siyasəti ilə əlaqədar büdcə kəsirinin azaldılmasına yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirilirdi və bu, vergilərin yüksəldilməsi və ictimai xərclərin azaldılması yolu ilə baş verirdi.

50-60-cı illərdə ABŞ prezidenti Trumen və Eyzenhauer belə siyasəti həyata keçirirdilər. Lakin C.Kennedi «Nyu ekonomiks» prinsiplərini həyata keçirməyə başladı. Bu prinsiplər Keynsin vergilərin azaldılması və dövlət xərclərinin çoxaldılması yolu ilə məcmu tələbin genişləndirilməsi nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Eyni zamanda, tsiklik inkişafın nəticələrini yumşaltmaq məqsədi ilə büdcə kəsirinin genişləndirilməsinə yol verilirdi. Həmin dövrdə iqtisadiyyatın dövlət sektorunun sürətli inkişafı əsasən kosmik və hərbi komplekslərin irimiqyaslı maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar idi. Bu dövrdə dövlətin rolunun güclənməsi sosial müdafiə sisteminin genişləndirilməsinin, işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasının və strateji planlaşmanın rolunun artmasının təsiri altında baş verirdi. Bu konsepsiyanı V.Leontyev və C. Helrbeyt öz əsərlərində inkişaf etdirmişdilər.

Strateji planlaşmanın rolu regionların inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanmasında əks olunurdu ki, bu da ABŞ-ın Şimal və Cənub rayonları əhalisinin həyat səviyyəsinin bərabərləşməsinə təmin edirdi. Bütün bunlar o demək idi ki, iqtisadi inkişafın neoliberal modeli tədricən neostat modelin elementləri ilə zənginləşirdi. Bu, ABŞ və Qərbi Avropa iqtisadiyyatındakı islahatları bir-birinə yaxınlaşdırırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, neoliberal model daha çox nəzəriyyə kimi mövcud idi.

Qərbi Avropa, məsələn, Almaniya neoliberalizminin əsas xüsusiyyəti onun sosial yönümlü olmasında idi. Bu model sosial-bazar modeli konsepsiyasına əsaslanırdı.

Müharibədən sonrakı Almaniyada bu nəzəriyyənin davamçısı L.Erxard olmuşdu. Alman neoliberalizmi ortoliberalist model idi. Bu modelin həyata keçirilməsi - pul islahatlarını, dirijizm nəzəriyyəsindən imtina edilməsini, milliləşmənin ləğv edilməsini, kiçik biznesin müdafiə edilməsini, müəssisələrin idarə olunmasında işçilərin iştirakını nəzərdə tuturdu. Mənfəətə görə verginin və səhmdar cəmiyyətlər üçün müəyyən edilmiş vergilərin azaldılması yolu ilə istehsal fəallığının stimullaşdırılmasına xüsusi fikir verilirdi.

«Nyu ekonomiks» modeli əsasında neoliberalizm nəzəriyyəsi tədricən qarışıq iqtisadiyyat nəzəriyyəsinə çevrilirdi. Bu xarici bazarlarda rəqabətin güclənməsi və istehsalın təmərküzləşməsi və ixrac potensialının stimullaşdırılmasında dövlətin rolunun fəallaşması ilə əlaqədar idi.

Qarışıq tipli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri Qərbi Avropanın İsveç, Hollandiya, Belçika və digər ölkələrində özünü göstərirdi. Bu iqtisadiyyat «mərkəzləşdirilmiş razılıq iqtisadiyyatı» adı almışdı. Bu ölkələrdəki iqtisadi modelin əsasını işverənlər, hökumət və mizdlü işçilərin birgə məsuliyyəti təşkil edirdi.

Ümumiyyətlə, büdcə-vergi siyasəti - iqtisadiyyatın özü-özlüyündə tam məşğulluğa nail olmasını təmin edən avtomatik nizamlayıcılar, real əmək haqqı elastikliyi, yığım və investisiyaların faiz dərəcəsi, pulun yalnız istehlak üçün tələb edilməsi və s. əsasında reallaşmasını nəzərdə tutur. Keyns bu fərziyyələrin doğru olmadığını qeyd edərək, əmək haqqının və faiz dərəcəsinin elastik olmadığını, iqtisadiyyatın sərbəst buraxılırsa, ancaq aşağı səviyyəli bir tarazlığa nail olunacağını, mənbələrin tam istifadəsi üçün pul təklifini tənzimləyən pul siyasətilə yanaşı, büdcə gəlirini artırmağa yönəlmiş bir maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin vacibliyini də irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyəyə əsaslanan büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətləri çox genişdir. Nisbətən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi və fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildir. Çünki məcmu tələbdəki artımın, istehsalı və bilavasitə məşğulluğu artıracağı və pul vəsaiti mənbələrinin tam istifadə olunmasını təmin edəcəyi fikirlər də mövcuddur.

İqtisadi tarazlıq iqtisadiyyatda məcmu tələb və məcmu təklif tarazlığıdır. Bu tarazlığın təmin edilməsində məcmu tələb və məcmu təklifin uyğunlaşdırılmasında dövlət bölməsinin rolu böyükdür. Dövlət bölməsinin tarazlığı ümumi iqtisadi tarazlığa müsbət və ya mənfi təsir edə bilər. İqtisadi tarazlığın təmin edilməsində istifadə oluna biləcək büdcə-vergi siyasətini ümumi olaraq üç bölmədə cəmləşdirə bilərik. Büdcədə dövlət xərcləri ilə vergilərin bir-birinə uyğun olması büdcə tarazlığı kimi qiymətləndirilir. Dövlət xərclərinin vergilərlə təmin olunmaması, borclanma yaxud pul emissiyasından istifadə edilməsi - kəsirli büdcə və yaxud büdcənin kəsirli maliyyələşdirilməsi deməkdir. Ən əlverişli vəziyyət isə toplanan vergilərin dövlət xərclərini üstələməsidir. Belə halda, büdcə artıqlığı əmələ gəlir və həmin artıq vəsait adətən, dövlətin qızıl və valyuta ehtiyatlarının artmasına yönəldilir.

Bir qayda olaraq, büdcə-vergi siyasətində büdcə, vergilərlə dövlət xərclərinin tarazlaşdırılmasına əsaslanır. Burada məqsəd odur ki, iqtisadiyyatın özündəki tarazlıq büdcə qeyri-tarazlığı ilə pozulmasın.

Büdcənin pul emissiyası yolu ilə tarazlığının təmin edilməsi nəzəriyyəsində, ilk növbədə dövlət xərclərini təmin etməsi üçün pul emissiyası ilə pul təklifi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pul təklifini artırmaq, ilk növbədə qiymətlərin ümumi normasını artıracaq və iqtisadiyyatda məcmu təklif ilə məcmu tələb artacaq, ancaq məcmu məhsulu müəyyən edən məcmu təklif olmadığından, eyni həcmli mal və xidmətlər daha yüksək qiymətlərlə satılacaq. Bu isə inflyasiya adlanan iqtisadi təhlükənin yaranması deməkdir. Məhz bu nəticələrdən qaçmaq üçün büdcə-vergi siyasətini iqtisadiyyatın vəziyyətinə uyğun olaraq həyata keçirmək lazımdır.

1.2. Büdcə təsnifatı və büdcə gəlirlərinin formalaşması prinsipləri

Respublikanın büdcə sistemi bütün büdcələrin vahidliyi və müstəqilliyi prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Bütün büdcələr sərbəstdir və onların hər biri müəyyən vəzifə və funksiyanı yerinə yetirir. Hazırda respublikamız müstəqil bir dövlət olmaqla özünün sərbəst büdcə hüququna malikdir. Büdcə hüququ məfhumunda dövlət büdcəsi və onun ayrı-ayrı həlqələrinin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrası, eləcə də büdcənin yerinə yetirilməsinə dair hesabatların tərtibi və təsdiqi qaydaları üzrə mərkəzi və yerli dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini nizamlayan hüquqi normaların məcmusu başa düşülür.

Dövlət büdcəsinin bölüşdürücü və nəzarət funksiyaları bir-birilə sıx əlaqədardır. Hər hansı bölgü nəzarətsiz həyata keçirilmir, yəni pul vəsaitləri ayrı-ayrı sahələrə yönəldildikdən sonra onun öz təyinatına uyğun qənaətlə xərclənməsinə ciddi nəzarət edilir. Bu funksiyalar dövlət büdcəsinin mahiyyətini özündə əks etdirir. və iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu funksiyalar əsas etibarilə bölgü və nəzarət funksiyası kimi qəbul olunur. Bütün bunlar birlikdə dövlət büdcəsi mexanizmini təşkil edir. Dövlət büdcə mexanizmi ilə özünün sosial- iqtisadi məsələlərini həll edir, maddi istehsal və qeyri-istehsal sferasının inkişaf etdirilməsində əsas rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında büdcə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri olan dövlət büdcəsinin hüquqi əsasları barədə bir sıra müddəalar öz əksini tapmışdır.

Konstitusiyanın 109.2 və 119-cu maddələrinə əsasən – «Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti isə həmin layihəni Milli Məclisin təsdiqinə verir». Konstitusiyanın 95-ci maddəsinin 5-ci bəndinin tələblərinə əsasən – «Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına

nəzarət məsələlərinin həlli Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətinə daxildir».

«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan, dövlətin iqtisadiyyata təsir alətlərindən olan dövlət büdcəsinin tərtibi prosesinin əsaslarını müəyyənləşdirmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, ilk dəfə olaraq bu Qanunla aşağıdakı sənədlərin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında Qanun layihəsinə dair izahat;
- Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;
- büdcə gəlirləri təsnifatının, funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatların paraqrafları səviyyəsində gəlirlərin və xərclərin layihəsi;
- dövlət borcları və dövlət zəmanəti ilə digər öhdəliklərə dair məlumat;
- növbəti il üzrə icmal büdcənin funksional və iqtisadi təsnifata uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində layihəsi;
- növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin, habelə sonrakı üç il üzrə icmal büdcənin layihələrinə uyğun olaraq mühüm investisiya, layihələrini özündə əks etdirən dövlət investisiya proqramlarının layihələri;
- növbəti büdcə ili üzrə gəlirlərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri ələ, habelə xərclərin funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatlar üzrə müqayisəsi;
- funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatın paraqrafları səviyyəsində cari ilin dövlət büdcəsinin gözlənilən icrasının vəziyyəti;
- cari ilin icmal büdcəsinin gözlənilən icrasına dair məlumat;
- büdcədən kənar əməliyyatlara dair icmal hesabat;
- keçən büdcə ilində faktiki və cari büdcə əlində gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat.

Həmçinin dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondları büdcələrinin tərtibi, icrası və icrasına nəzarət üzrə əməliyyatların əlaqələndirilməsi işinin həyata keçirilməsi üçün tədbirlər planının hazırlanması da Qanunda nəzərdə tutulmuşdur.

Belə ki, icmal büdcənin hazırlanması üçün büdcədənəkar dövlət fondları büdcə layihələrini Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim etməlidirlər. Bununla əlaqədar olaraq müvafiq orqanlar arasında olan münasibətləri nizamlayacaq bu tədbirlər planı da hazırlanaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim edilmişdir.

«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda icmal büdcə anlayışı özündə - dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin, büdcə təşkilatlarının büdcədənəkar əməliyyatlarının, büdcədənəkar dövlət fondlarının gəlir və xərclərinin funksional və iqtisadi təsnifata uyğun paraqraflar səviyyəsində icmalını əks etdirir. İcmal büdcə göstəricilərinin növbəti büdcə ili üçün dövlət büdcəsi haqqında qanunda təsdiq olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əvvəllər dövlət büdcəsi yalnız dövlət sektorunun əməliyyatlarının bir hissəsini özündə birləşdirirdisə, icmal büdcədə dövlətin demək olar ki, bütün maliyyə resursları öz əksini tapır. Bu Qanunun mühüm cəhətlərindən biri də - dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların büdcədənəkar əməliyyatlarının dövlət büdcəsinin tərkibinə daxil edilməsi olmuşdur.

Büdcələrin layihəsinin tərtibi, baxılması, təsdiqi və icrası büdcə prosesi adlanır. Büdcə prosesi Azərbaycan Respublikasının «Büdcə sistemi haqqında» qanuna əsasən həyata keçirilir. Büdcə ili yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək olan bir dövrü əhatə edir. Büdcə ilində planlaşdırılmış gəlir və xərclərin yerinə yetirilməsi əsas məsələlərdən biridir. Büdcə planlaşdırılması ölkədə əmək material, maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradır. Büdcə planlaşdırılması büdcənin tamlığı, reallığı və vahidliyi prinsipi üzərində aparılır.

Dövlət büdcəsinin təsdiqi və onun icrasına nəzarət Milli Məclisə və Nazirlər Kabinetinə həvalə edilmişdir. Eyni zamanda respublika büdcəsinin gəlir və xərclərinin yerinə yetirilməsinə Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Gömrük Komitəsi və icra orqanları bilavasitə cavabdehdir.

«Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydaları» Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan

Respublikası Qanununun və qüvvədə olan digər normativ-hüquqi aktların müvafiq müddəalarından istifadə edilməklə dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası prosesi zamanı yaranan münasibətləri tənzimləmək rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin layihəsinin hazırlanması ilə bağlı işlərin təşkili, layihənin tərtibi və təsdiq edilməsi, büdcə göstəricilərinin təşkilatlara göndərilməsi, dövlət büdcəsinin icrası və icrasına nəzarət, büdcəyə yenidən baxılması, dövlət borcu və ona xidmət göstərilməsi və digər bir sıra məsələləri, həmçinin dövlət büdcəsinin yerli büdcələr və büdcədənəkar dövlət fondları ilə münasibətləri bu qaydalar vasitəsi ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin məqsədi - ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir.

Büdcə gəlirlərini təmin edən orqanların təqdim etdikləri büdcə layihələrinə keçən ildə əldə edilmiş və cari ildə gözlənilən büdcə gəlirlərinin məbləği, hesablanmış büdcə gəlirlərinin keçən ildə faktiki və cari ildə gözlənilən məbləğləri, büdcə gəlirlərinin keçən ildə faktiki və cari ilin sonuna gözlənilən qalığı, növbəti il üçün təklif olunan büdcə gəlirlərinin həcmi, ödənilməli olan vergi və ödənişlərin məbləği, büdcə-vergi siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair göstəricilər, sonrakı üç il üçün gəlirlərin qiymətləndirilməsi, digər zəruri göstəricilər əlavə olunmalıdır.

Büdcə-vergi siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair göstəricilər Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin hazırladığı büdcə göstəricilərinin tərtiblərinə dair təlimat məktubuna müvafiq olaraq tərtib olunur və təqdim edilmiş hesablamalarda büdcə-vergi siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin büdcə gəlirlərinə təsiri (tədbirin həyata keçirilməsində mütləq ifadədə yaranan dəyişiklik və onun büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi), büdcə-vergi siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair hesablamalarla bağlı məlumatlar daxil edilməlidir.

Dövlət büdcəsindən maliyyə yardımı almaq istəyən bələdiyyələr may ayının 1-dək cari ilin gözlənilən və ötən ilin büdcəsinin faktiki nəticələri barədə arayışı, növbəti büdcə ili üzrə yerli büdcələrin nəzərdə tutulan gəlirləri və xərcləri, dövlət büdcəsindən ayrılacaq dotasiyanın və digər maliyyə yardımlarının həcmnin əsaslandırılması barədə məlumatları, ötən ildə yerli büdcənin icra vəziyyəti barədə auditor rəyi, sorğu əsasında digər materialları Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə təqdim etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin icrası və icrasına cari nəzarət mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları və onların tabeliyindəki təşkilatlar tərəfindən dövlət xəzinədarlığı vasitəsi ilə icra edilir. İlin sonuna bütün xəzinə hesablarının qalıqları dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabına köçürülür. Dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatın layihəsi və icmal hesabat Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanır.

Dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabat və müvafiq qanun layihəsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər materiallarla birlikdə hazırlanaraq aprel ayının 25-dək Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə, may ayının 5-nə kimi isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim olunur. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin auditi qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası tərəfindən aparılır.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən büdcə təşkilatlarında dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası üzrə qüvvədə olan qanunvericiliyə riayət olunması, dövlət vəsaitinin qorunması, hesabatın düzgün tərtibi, vəsaitlərin səmərəli istifadə olunması, xəzinədarlığın təşkili və aparılması, şəbəkə, ştat, kontingent üzrə planların yerinə yetirilməsi, maddi dəyərliyə qorunub saxlanması, vəsaitin istifadəsində ciddi qənaət rejiminin tətbiq olunması, əmək haqqı, əsaslı təmir, mal alışları, xidmət haqlarının ödənilməsi xərcləri üzrə normativlərə riayət olunması və digər məsələlər yoxlanılır.

Dövlət büdcəsinin kəsirinin məbləği dövlət büdcəsi haqqında qanunla müəyyən edilir və məbləğ dövlət borcu, kredit və digər mənbələr hesabına bağlanılır.

Büdcə ili ərzində gəlir və xərclərin arasında uyğunsuzluq yaranarsa bu barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə məlumat verilməklə 2 gün müddətində məsələ aidiyyəti orqanların iştirakı ilə Nazirlər Kabinetinin iclasında müzakirə edilərək vəziyyətin tənzimlənməsi barədə həmin təşkilatlara tapşırıqlar verilir. Əgər bu müddət ərzində vəziyyət sabitləşməzsə dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinə yenidən baxılması təklifi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinə müraciət olunur.

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində gəlirlər təsdiq olunmuş məbləğdən az daxil olarsa onda müdafiə olunmuş xərc maddələri istisna olmaqla digər xərclər mütənasib şəkildə azaldılır. Əgər büdcə gəlirləri ilin birinci yarısında nəzərdə tutulan göstəricidən 30 faiz az olarsa, vəsait çatışmazlığı, büdcə kəsiri müəyyən olunmuş həddən yüksək olarsa və aidiyyəti orqanlar tərəfindən əsaslandırılmış təklif təqdim olunmazsa onda Nazirlər Kabineti sentyabr ayının 15-dən gec olmayaraq dövlət büdcəsində dəqiqləşdirmə aparılması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinə müraciət edir.

Ölkədə müvafiq sosial və iqtisadi Proqramların həyata keçirilməsi üçün dövlət zamanəti əsasında alınmış borcun məbləği, onun istifadəsi, xidmət göstərilməsi ilə bağlı məlumatlar dövlət büdcəsinə daxil edilir. Bundan başqa dövlətin daxili və xarici borclarının yuxarı həddi müvafiq büdcə ili üçün qəbul olunan qanunla müəyyən edilir. Maliyyə Nazirliyi borcun uçotunu aparmaqla rübdə bir dəfə dövlət borcunun həcmi, borcun növünə görə tərkibi, borcun kreditörlər üzrə tərkibi, borcun sahələr üzrə və təyinatına görə tərkibi, borcun faiz dərəcələri və qaytarılma müddətləri üzrə tərkibi, dövlət borcu ilə bağlı məlumatları mətbuatda dərc edir.

Dövlət büdcəsi müəyyən dövr üçün tərtib edilir və müddəti bir qayda olaraq bir il müəyyənləşdirilir. Həmin ilə dünyanın bütün ölkələrində maliyyə ili deyilir. Maliyyə ili təqvim ili demək deyildir, lakin təqvim ilinə uyğunlaşdırılması çox asanlıqla mümkündür. Dünyada qəbul olunmuş ümumi ənənə ondan ibarətdir ki, yeni büdcə təqvim ilinin bitməsinə ən azı iki ay qalmış təsdiq olunur və yeni maliyyə ili başlayır.

Dövlət büdcəsində dövlət xərcləri və gəlirləri qarşından gələn bir il üçün nəzərdə tutulur. Maliyyə ilinin sonunda büdcəni idarə edənlər və həyata keçirənlər dövlət xərclərinin və gəlirlərinin ölçülərini və mənbələrinin proqnozlaşdırılan şəkildə icra olunub-olunmadığı barədə hesabat verirlər. Maliyyə ili başlamamışdan əvvəl yeni maliyyə ilinin gəlir və xərcləri proqnozlaşdırılır. Bu proqnozlar əsasında da növbəti ilin büdcəsi tərtib olunaraq, təsdiqə verilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət bölməsində qarşından gələn bir il müddətində hansı xidmət proqramlarının reallaşdırılacağı, bu proqramların maliyyə təminatının məbləği və hansı bölmələr tərəfindən maliyyələşdiriləcəyi əvvəlcədən müəyyən edilir və məhdudlaşdırılır. Bütün bunlar tətbiq olunarkən büdcə layihəsində öz əksini tapır və təsdiq olunaraq icraya verilir.

Büdcə layihəsi təsdiq olunarkən qanunverici orqanın müəyyən edilmiş dövlət xidmət proqramlarını həyata keçirmək üçün büdcəni icra edən orqana verdiyi səlahiyyət təxsisatın məbləği çərçivəsində olur. Yəni büdcəni idarə edənlər hər bir xidmət üçün müəyyən olunmuş məbləğdə pul xərcləməlidirlər. İcra orqanı qanunda ona verilmiş bu səlahiyyəti aşma bilməz və ya dəyişdirə bilməz. Təxsisatlar (ayrılmış məbləğ) müəyyən bir dövlət proqramına xərclənə biləcək ən yüksək həddlər daxilində hesablanır və icra orqanına həvalə edilir. Belə bir sistemə izahatlarının nəticəsi ondan ötrüdür ki, qanunla qabaqcadan icazə verilmədikdə müəyyən bir sahə üçün (istisna halları nəzərə almasaq) müəyyən olunmuş məbləğdən artıq vəsait xərclənməsi və ya müəyyən olunmuş məbləğin miqdarının dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Dövlət büdcəsinin büdcə qanunu qəbul olunmadan və dövlətin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən səlahiyyət verilmədən heç bir dövlət xərçi həyata keçirmək və gəlir toplamaq (vergi qanunları qəbul olunmuş olsa belə) mümkün olmadığı kimi büdcə qəbul olunduğu zaman belə verilmiş səlahiyyətlərdə və təxsisatlarda dəyişiklik edilməsi də yalnız qanunverici orqanın səlahiyyətlərinə daxildir.

Dövlət büdcəsindən qanunverici orqan verdiyi təxsisatları müəyyən bölmə üçün verir (xidmət proqramına daxil bölmələr) və ancaq həmin iş və xidmət üçün

istifadə olunacağı qərara alınır. Ayrılan bu vəsaitlərin icra orqanı tərəfindən qanunda nəzərdə tutulmayan başqa bir iş üçün istifadəsinə heç cür icazə verilmir, çünki bu təxsisatlar büdcənin imkanlarına uyğun olaraq ayrılır.

Büdcə dövlət təşkilatlarının müəyyən dövr üçün məqsədlərinə nail olmalarını, siyasətlərini və proqramlarını reallaşdırmasını təmin edən bir plandır. Bu əlamətlər bilavasitə büdcənin ayrılmaz fenomenləri sayılır. Dövlət büdcəsinin həyata keçirilməsi üçün ən vacib olan şərtlərdən biri də bu büdcənin dövlət orqanları tərəfindən mərkəzləşdirilmiş pul fondu formasında təsdiq edilməsidir. Bu təsdiqetmə büdcə hüququnun xalq tərəfindən istifadə edilməsinin təbii nəticəsi kimi meydana çıxır. Büdcənin təsdiq edilməsi dövlətin iqtisadi həyatında çox mühüm və həlledici bir mərhələdir. Büdcə bilavasitə dövlət idarəetməsinin ən təsirli maliyyə, iqtisadi siyasət vasitələrindən biridir. Dövlət büdcəsi dövlət xərcləri və vergilərinin mənbələrinin bölüşdürülməsində iqtisadi tarazlığın təmin olunmasında, iqtisadiyyatın artım və inkişaf etməsində çox mühüm bir iqtisadi siyasət vasitəsidir. Büdcənin gəlir və xərclər baxımından təsiri iqtisadiyyatın bütün sahələrində öz əksini tapır.

Qeyd edilir ki, büdcənin əsas əlamətlərindən biri planlamadır ki, bu da öz növbəsində proqnozlaşdırma və tarazlıq şəklində özünü göstərir. Büdcə proqnozlaşdırması gələcək dövrdə dövlət bölməsinin pul mənbələrinin və xərclərinin nə qədər və necə olacağı barədə büdcə vasitəsilə irəli sürülür. Büdcə proqnozları dövlət fəaliyyətinin təmin edilməsində müxtəlif mənbələrin pul vəsaitlərinin qiymətləndirilməsidir. Nəticə çıxararaq demək olar ki, dövlət büdcəsi vasitəsilə bir çox proqnozlarla gələcək büdcə göstəricilərini funksional olaraq bölüşdürmək və dəyərləndirmək, qismən də onları həyata keçirmək olar.

Bu proqnozlar dövlət xidmətlərinin pul vasitələri ilə maliyyələşdirilməsinin necə olacağı və bu maliyyələşdirmənin necə həyata keçiriləcəyi barəsində xəbər verir. Proqnozları iqtisadi baxımdan əsaslandırmaq və iqtisadiyyatın dövlət bölməsinə ayrılacaq mənbələrin ümumi ölçülərini və onun səmərəli şəkildə istifadə olunmasını da müəyyənləşdirmək mümkündür. Beləliklə, proqnozlaşdırma büdcə siyasətində xüsusi çəkiyə malik ən önəmli bölmələrdən biridir. Proqnozlaşdırma – son illərin

makroiqtisadi göstəricilərinə dayanaraq gələcək illərdə büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsini - iqtisadiyyatın dirçəlişinə, əhalinin sosial rifahının inkişafına, təhsilə, elmə, müdafiəyə ayrılan vəsaitlərin keçmiş illərlə müqayisə edilməsini təmin edən bir prosesdir. Məhz bu proses bazar iqtisadiyatı şəraitində büdcə siyasətinin daima yeniləşdirilməsi üçün bir çox ölkələrdə tətbiq edilir.

Büdcə tarazlığı - büdcə daxilində mövcud gəlir və xərclərin balans balanlığını (bərabərliyini) nəzərdə tutur. Bu, ilkin olaraq özünü büdcə proqnozlaşdırılarkən göstərir. Büdcə tarazlığı iqtisadi tarazlığa nail olmaq üçün də istifadə edilə bilər. Büdcə tarazlığı ümumi iqtisadi tarazlığı təmin etməyə yönəlmirsə, onda bu siyasət əhəmiyyətini itirir. Belə ki, dövlət hər hansı iqtisadi tədbiri büdcə vasitəsilə həyata keçirir. İqtisadi tarazlığa malik olan ölkələrdə büdcə problemləri sadə olur və bu problemlərin həlli yolları da asan mümkün olur. Dövlət büdcəsi dövlət maliyyəsinin demək olar ki, 60-70%-ni özündə birləşdirir.

Hal-hazırda dövlət büdcəsinin gəlirləri üzrə şəffaflığın artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir. Büdcə qanunvericiliyinə müvafiq olaraq büdcə-vergi sisteminə daxil olan bütün büdcə növləri sabit və ardıcıl daxil olan gəlir mənbəyinə malik olmalıdır. Ona görə də dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər qanunvericilik əsasında büdcə həlqələri arasında bölüşdürülür. Bu məqsədlə büdcə həlqələri zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin edilməklə, hər bir regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazımi məbləğdə maliyyə vəsaiti müəyyənləşdirilir.

Büdcə xərclərinin funksional təsnifatında fundamental elmə çəkilən xərclər ayrıca paraqrafda göstərilir, tətbiqi tədqiqatlara çəkilən xərclər hər bir funksiya üzrə ayrıca köməkçi bölmə və ya paraqraf səviyyəsində əks olunur. Burada Elmlər Akademiyası və onun tərkibində olan institut və təşkilatların saxlanması və idarə edilməsi xərcləri, təhsil, səhiyyə və sair bölmələrdə olan elm müəssisə və təşkilatların xərcləri həmin bölmələrin köməkçi bölmələr səviyyəsində olması daha məqbul sayıla bilər və eyni zamanda təşkilatların adları çıxarılması və büdcə xərclərinin inzibati təsnifatında əks edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Bundan başqa təsnifatda nəzəri elmlə tətbiqi elmə çəkilən xərclər bir-biridən ayırmaq, nəzəri elmi xərcləri bilavasitə Elmlər akademiyasının, tətbiqi elmin xərcləri isə konkret sahələrin xərclərinə aid etmək olar. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin və Dövlət Sərhəd Xidməti ilə bağlı xərclər - «Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğunun saxlanması xərcləri» bölməsindən çıxarılaraq «Müdafiə xərcləri» bölməsinə daxil edilməklə yeni bir köməkçi bölmə əlavə edilməsi; «Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq» bölməsi 5 köməkçi bölməyə, yeni məhkəmələrin, hüquq-mühafizə orqanlarının, yanğın təhlükəsizliyin, prokurorluq orqanlarının saxlanması, idarə olunması xərcləri; «Təhsil» bölməsinin 7 köməkçi bölməyə, həmin bölmədə ibtidai təhsili, natamam təhsili və orta təhsili təmin edən müəssisələrin xərcləri isə ayrı-ayrılıqda əks etdirilməsi; habelə «Sosial müdafiə və sosial təminat» bölməsində dövlətin sosial müdafiə və sosial təminat sahəsində fərdi qaydada ayrı-ayrı şəxslərə və kollektiv əsaslarla göstərilən xidmət, transfert və tətbiqi tədqiqat işləri üzrə fəaliyyətlə bağlı xərclər; «Sosial müdafiə» köməkçi bölməsində konkret adları sadalanan müavinətlərin adları çıxarılaraq iqtisadi təsnifata əlavə etmək, «Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər» bölməsində yalnız ehtiyat fondların və məqsədli büdcə fondların xərcləri, dövlət borcunun ödənilməsi və xidməti ilə bağlı xərclər və digər səviyyəli büdcələrə verilən vəsaitlər iqtisadi təsnifatda əks olunması məqsədə-uyğundur

Ayrı-ayrı büdcə əməliyyatları üzrə tələb olunan vəsaitlərin xərc maddələri və yarım-maddələri arasında düzgün bölüşdürülməsinə, qüvvədə olan «sair cari xərclər» yarım-maddəsində aparılan bir çox cari və əsaslı xərclər ayrılaraq konkret xərc paraqrafına aid edilməsinə, bununla da büdcə xərclərinin daha aşkar və şəffaf icra olunması və ÜDM-un hesablanması zamanı büdcədən maliyyələşən müəssisələr tərəfindən yaradılmış əlavə dəyərin hesablanması üçün ezamiyyəyə çəkilən xərclər ölkədaxili və xarici ezamiyyələrə, eyni zamanda bu xərclərə görə ödənişlər «gündəlik yemək xərci», «mehmanxana və yol xərcləri» maddəsinə ehtiyac da yaranır.

Daha sonra təsnifatda «istehlak mallarının və materiallarının alınması» köməkçi bölməsinə dərman, sarğı ləvazimatlarının, ərzaq məhsullarının, yumşaq inventar, yataq ləvazimatlarının və xüsusi geyimlərin və digər istehlak mal və materialların alınması xərcləri daxil edilərək 4 paragraf səviyyəsinə bölünməsi də mümkündür. «Səhiyyə» bölməsində 6 köməkçi bölməylə və 14 paragrafa səhiyyə sahəsinə çəkilən xərclərin daha şəffaf idarə olunmasına şərait yaradılması məqsədəmüvafiqdir. «Təqaüdlər və sosial müavinətlər» bölməsi 4 köməkçi bölməyə, «dövlət qulluqçularına sosial müavinətlər» köməkçi bölməsi, həmin köməkçi bölmə 2 paragrafa və dövlət qulluqçularına ödənilən müavinətlər üzrə xərclər bu paragrafa daxil edilməsi və «Sair cari xərclər» xərc yarım maddəsində nəzərdə tutulmuş xərclər təsnifatda 2 paragrafda əks olunması da mümkündür. «Sair xərclər» paragrafına cari məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş malların alınması və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı xərclər, o cümlədən müvəqqəti sərgilərin təşkili, şagirdlərə fəxri fərman, medalların və eləcə də idman yarışları iştirakçılarına mükafatların verilməsi xərclərini aid etmək olar.

Qeyd olunur ki, büdcə təsnifatında dünya təcrübəsində istifadə olunan Milli Hesablar Sistemindən, Beynəlxalq Maliyyə Statistikasının metodologiyasından, ayrı-ayrı dövlətlərdə tətbiq olunan təsnifatlardan istifadə edilməklə formalaşması təsnifatın beynəlxalq standartlara cavab verməklə, büdcə göstəricilərinin, onun gəlir və xərclərinin uçotunun və iqtisadi istiqamətlərinin daha da aşkar və şəffaf həyata keçirilməsinə, büdcədən maliyyələşən və ya əlaqəsi olan dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının funksiya və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin istiqamətlərinin daha da konkretləşdirilməsinə imkan verə bilər.

Adətən, vəkalətli orqanlar tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərdən, onların maraqları üçün xüsusi əməliyyatlar həyata keçirdikdə və hüquqi əhəmiyyətli sənədlər verildikdə dövlət rüsumu alınır. Dövlət rüsumu rüsum ödənilən əməliyyata görə ərizə veriləndə, müvafiq hallarda isə rüsum ödənilən sənədin verilməsi zamanı həyata keçirilir. Gömrük ərazisinə malların idxalı və ixracı zamanı olan ödənişlər də gömrük rüsumları kimi alınır.

II FƏSİL. BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Dövlət gəlirlərinin formalaşması və büdcələrarası bölgüsü xüsusiyyətləri

Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş tədiyyələr üzrə daxilolmaların dövlət büdcəsi və digər büdcələr arasında bölgüsü regionların inkişaf proqramları nəzərə alınmaqla, hər il qəbul olunan dövlət büdcəsi haqqında qanunla tənzimlənir. Ölkəmizdə gəlirlərin büdcə sisteminin həlqələri arasında bölgüsü aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- büdcənin gəlirlər sisteminin müvafiq ərazinin iqtisadi inkişafından asılı olaraq onların gəlirləri hesabına formalaşması;
- tədiyyələrin ardıcıl və fasiləsiz daxil olması təmin edilməklə, kassa kəsirinin əmələ gəlməsinin qarşısının alınması;
- hər bir büdcənin xərcləri səviyyəsində maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsi;
- müvafiq ərazinin iqtisadi inkişafına uyğun olaraq büdcənin təminatı;
- büdcələrin balanslaşdırılmasına nail olunması.

Dövlət gəlirləri sisteminin əsas tərkib hissəsi olan büdcə gəlirləri dövlətin maliyyə ehtiyatlarını özündə cəmləşdirir. Büdcə gəlirlərinin yaradılması dövlət tədbirlərini həyata keçirilməsi üçün ərazi, sahə və məqsədli təyinatı üzrə formalaşdırılır. Büdcə gəlirləri iqtisadi əlaqələri ifadə etməklə bütün mülkiyyətdən olan müəssisə, təşkilatlar və əhalinin gəlirləri hesabına ölkənin büdcəsini formalaşdırır. Bu iqtisadi əlaqələr müəssisə, təşkilat və əhalinin dövlət büdcəsi gəlirlərinə müxtəlif növ tədiyyələr ödənilməsində özünü göstərir.

Müxtəlif səviyyəli büdcələrin xərclərinin təmin olunması üçün onlar müvafiq gəlirlərə malik olmalıdır. Bu məqsədlə, müasir tələblərə cavab verən büdcə təsnifatı büdcənin gəlir və xərclərinin uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun həyata keçirilməsinə imkan verməlidir. Adətən, büdcə təsnifatı əsasən büdcənin ayrı-ayrı gəlirlərini və xərclərini qruplaşdıran «Büdcə gəlirlərinin təsnifatı»ndan, büdcə xərclərini bölmələr səviyyəsində qruplaşdıran «büdcə xərclərinin funksional

təsnifatı»ndan, büdcə xərclərini ayrı-ayrı xərc yarımamaddələri səviyyəsində «Büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatı»ndan və büdcə xərclərini təşkilatlar səviyyəsində qruplaşdıran «Büdcə xərclərinin inzibati təsnifatı»ndan iərətdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, gəlirlərin mövcud təsnifatı ilə inkişaf etmiş ölkələrin gəlirlərinin təsnifatı arasında uyğunsuzluq mövcud olduğundan, ölkələrarası məlumatların müqayisəsində, həmçinin həmin məlumatların beynəlxalq maliyyə qurumlarına təqdim edilməsində bəzi anlaşılmazlıqlar yaranır. Buna görə də, gəlirlərin təsnifatına görə ölkəmizin iqtisadi göstəricilərinin digər ölkələrin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi üçün mövcud nöqsanlar aradan qaldırılmalıdır.

Adətən, büdcə gəlirlərinin təsnifatı - vergilərdən daxilolmalar, sosial ayırmalar, qrantlar və digər gəlirlərdən ibarət dörd kateqoriyaya bölünür. Mövcud təsnifatda gəlirlər əsasən, spəfik xüsusiyyətlərinə, o cümlədən müxtəlif vergi dərəcələri, mülkiyyət növləri, vergi orqanlarında qeydiyyatı alınma üsulu və sair nəzərə alınmaqla, vergi ödəyiciləri üzrə təsnifatlaşdırıldığından, vergi dərəcələrinə əlavə və dəyişikliklər edildikdə, bu qaydaların həyata keçirilməsinə xeyli vaxt tələb olunur. Buna görə də, gəlirlərin təsnifatında müvafiq qanunvericilik aktlarında ola biləcək dəyişikliklər maksimum dərəcədə nəzərə alınmalıdır.

Dövlət gəlirlərinin və vergi sisteminin əsasını təşkil edən dövlət vergiləri Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və ölkənin bütün ərazisində ödənilməli olan vergiləri əhatə edir. Dövlət vergilərinin növləri, vergiqoyma obyektləri, imtiyazların növləri və dərəcələri, vergilərin ödənilməsi qaydaları və onların büdcə və ya büdcədənənar fondlara hesablanması dövlət icra strukturlarının müvafiq aktlarına əsasən tətbiq edilir. Bu aktlara - qərarlar, əmrlər, sərəncamlar, qaydalar, təlimatlar və əsasnamələr daxildir. Respublikamızda hal-hazırda tətbiq edilən vergilərə fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, hüquqi şəxslərin torpaq vergisi, hüquqi şəxslərin əmlak vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, mədən vergisi, yol vergisi və sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi aiddir. Bu göstərilən vergilərin bir çoxu tənzimləyici büdcə gəlirlərinə aid edilir. Tənzimləyici gəlirlər normativlər əsasında maliyyə ili üçün dövlət büdcəsinin bələdiyyə büdcələrinə növbəti və ya uzun müddətə ayırdığı

maliyyə vəsaitidir. Eyni zamanda büdcənin tənzimləyici gəlirlərinə transfert ödənişləri də daxildir.

Bütün hakimiyyət səviyyələri arasında səmərəli gəlir və xərclərin formalaşması, habelə büdcə münasibətləri sisteminin hazırlanması keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə islahatların həyata keçirilməsinin həlledici şərtidir. Yerli səviyyələrdə tarazlaşdırılmış büdcə - makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasının başlıca amilidir. Bəzi hallarda büdcə tarazlığının pozulması uzun müddət ərzində davam edə bilər, çünki yerli səviyyəyə keçirilmiş vergilər eyni səviyyəyə keçirilmiş xərclərdən daha aşağı sürətlə arta bilər.

Müvafiq gəlirlər əldə etmək vasitəsilə dövlət və bələdiyyə orqanları öz vəzifə və funksiyalarını yerinə yetirmək üçün iqtisadi imkan əldə etməklə yanaşı, sosial-mədəni tədbirlər həyata keçirir, iqtisadiyyatı tənzimləyir. Dövlətin sosial-iqtisadi vəzifələrinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edən dövlət büdcəsi iqtisadi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, maliyyə münasibətləri sistemində əhəmiyyətli rola malikdir.

Yerli özünüidarəetmə orqanı olan bələdiyyələrin vergiləri isə müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilərdir. Bələdiyyələr tərəfindən tətbiq edilən digər məcburi ödənişlər müvafiq qanunla müəyyənləşdirilir. Bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın istifadəsindən əldə olunan gəlirlər, onların tabeliyində olan büdcə idarələrinin göstərdikləri pullu xidmətlər və bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından əldə olunan gəlirlər bələdiyyələrin gəlirlərinə aid edilir.

Bələdiyyə büdcələrinin gəlirləri əsasən yerli vergilər, fiziki şəxslərin torpaq vergisi, fiziki şəxslərin əmlak vergisi, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatın mənfəət vergisi, reklam haqqı, kurort, mehmanxana, avtomobillərin dayanacaqları üçün rüsumlar, pul-şey lotoreyalarının satışından daxilolmalar və digər ödəmələr hesabına formalaşdırılır.

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergilərdən daxilolmalarla yanaşı vergi olmayan gəlirlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu gəlirlərə mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, büdcə təşkilatının xüsusi vəsaitlərindən daxilolmalar, maliyyə və qeyri-maliyyə müəssisə və idarələrindən vergi olmayan daxilolmalar, qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən gəlirlər, qeyri-maliyyə dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən alınmış büdcə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi, qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən alınan dividendlər, pul-şey lotoreyaları üzrə daxilolmalar, qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən sair gəlirlər, maliyyə təşkilatlarından gəlirlər, Milli Bankın mənfəətindən daxilolmalar, maliyyə təşkilatları tərəfindən alınmış büdcə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi, maliyyə təşkilatlarından alınan dividendlər, xarici dövlətlərdən mülkiyyətlə bağlı gəlirlər, xarici qeyri-dövlət strukturlarından mülkiyyətlə bağlı gəlirlər, daxili xüsusi sektordan daxil olan mülkiyyətlə bağlı gəlirlər, mülkiyyətdən daxil olan sair gəlirlər, inzibati tədiyyələr, dövlət rüsumları, cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar aid edilir.

Büdcənin xüsusi gəlirlərinə qeyri - vergi gəlirləri daxildir. Bunlar dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından və ya əvəz edilməsindən gəlirlər, büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcələrdən maliyyə yardımı və büdcə ssudası kimi alınan gəlirlərdir. İstər dövlət, istərsə də bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından alınan vəsaitlər tam həcmdə müvafiq büdcələrə köçürülür.

Fiziki və hüquqi şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlətlərin hökumətləri tərəfindən əvəzsiz köçürülən vəsaitlər də büdcə gəlirlərinə daxildir. Büdcə gəlirləri, həmçinin qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə əvəzsiz köçürmələr hesabına da ola bilər. Qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vergi və büdcə qanunvericiliklərində dəyişikliklər aparılması ilə əlaqədar büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında vəsaitlərin verilməsi, büdcə haqqında qanunda nəzərdə tutulmayan xərclərin maliyyələşməsi üzrə səlahiyyətlərin və ya gəlirlərin verilməsi üzrə əməliyyatlar da daxildir.

Təcrübə göstərir ki, transfert ödənişlər formasında vəsaitlərin verilməsi yerli icra orqanlarına təsərrüfatı inkişaf etdirməyə imkan vermir, bölgədə baş verən iqtisadi

və sosial proseslərə təsir etmə dairəssini, büdcələrin gəlir hissəsinin yerinə yetirilmə imkanlarını azaldır, maliyyə nəzarətini zəiflədir və son nəticədə, büdcə ilində maliyyə vəsaitlərindən qeyri-səmərəli istifadəsinə şərait yaradır. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün bələdiyyə büdcələrinin yerli vergi, gəlir və sair daxilolmaların hesabına möhkəmləndirilməsi sahəsində konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Bazar münasibətləri sistemində büdcə siyasəti dövlət siyasətinin ən vacib və lazımi bir ünsürüdür. Büdcə siyasətində büdcə gəlirləri mənbələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi gəlirlərin vaxtında və tam toplanmasının vacib şərtidir..

Hal-hazırda büdcə gəlirlərini mahiyyəti bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun olaraq bir qədər də dəyişmiş və bu, dünyanın əksər ölkələrində büdcənin idarə edilməsinə də təsir etmişdir. Bu dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl büdcə gəlirlərinin daha geniş sisteminin yaradılması ilə əlaqədardır. Çünki hər bir dövlətin iqtisadi potensialı, onun inkişaf səviyyəsi büdcə gəlirlərinin həcmindən asılı olduğundan, struktur dəyişiklikləri, iqtisadi inkişafın mərhələləri yeni-yeni gəlir mənbələrinin yaranmasına şərait yaradır, dövlət gəlirlərinin tərkibinin dəyişərək genişlənməsinə təsir göstərir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrində daha çox gəlir gətirən sahələrin inkişafına diqqətin artması, eyni zamanda həmin sahələrə böyük həcmdə sərmayə qoyuluşunu stimullaşdırır. Gəlirlərin tərkibinə aşağıdakı gəlir növləri: vergilərdən daxilolmalar, dövlət sərvətlərindən istifadəyə görə borclanmadan gələn gəlirlər və xəzinənin imkanından istifadə etməklə əldə edilən gəlirlər daxildir. Bu gəlirlərdən dövlətin sərvətindən istifadəyə görə və vergilər həqiqi dövlət gəlirləri, xəzinə imkanlarından istifadə etməklə əldə edilən gəlirlər isə fəvqəladə dövlət gəlirləridir. Çünki, xəzinənin buraxdığı dövlət qiymətli kağızları və alınmış borc gələcəkdə mütləq ödənilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimləyicisi kimi mədaxil mənbələrindən istifadə etmək, məqsədli büdcə fondları yaratmaq, maliyyə ehtiyatlarını bölüşdürmək prinsipləri əsasında qurulur.

Yerli büdcələrlə dövlət büdcəsi arasında münasibətlər yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını yerli büdcələrin vəsaiti hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda dövlət büdcəsindən subvensiya və dotasiya ayrılması, müvafiq qanunverici və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən bələdiyyələrə verilmiş əlavə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən zəruri maliyyə vəsaitinin ayrılması, müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar əsasında yerli büdcələrin gəlirlərinin azalması və xərclərinin artması məbləğləri qərar qəbul edən orqanlar tərəfindən kompensasiya edilməsi qaydasında, dövlət büdcəsi ilə dövlət fondları arasında münasibətlər isə bu orqanlar arasında təsdiq olunmuş tədbirlər planı əsasında həyata keçirilir.

Regional və yerli büdcələrin gəlir mənbələri əsasən əmlak vergisi və satışdan (dövriyyədən) vergi təşkil edir. Son illərdə regional və yerli büdcələrin tərkibində gəlir vergisi və mənfəətdən vergilərin payı artmaqdadır. Vergi tədiyyələrinin bölgüsündə ədalətliliyin təmin olunması üçün ərazinin tədiyyə qabiliyyətinin nəzərə alınması da vacibdir. Eyni zamanda, yerli vergilər dövlətin maliyyə imkanlarını zəiflətməməli, dövlət və yerli vergilər birlikdə iqtisadi subyektlər üçün müsbət xarakterli olmamalıdır.

Vergilər və vergi xarakterli ödənişlərin konkret ərazilərin regional və yerli hakimiyyət qurumlarına təhkim olunması və ərazi gəlirlərinin formalaşması aşağıdakı metodlarla həyata keçirilməlidir:

- tənzimləyici vergilər (vahid, qrup və diferensial) üzrə faiz ayırmaların uzunmüddətli əsasda müəyyən edilməsi;
- mərkəzləşdirilmiş büdcədən əvəzsiz yardımların ayrılması (dotasiya, subvensiya, büdcə kompensasiyaları);
- yuxarı büdcədən (büdcədaxili) və maliyyə bazarından (mərkəzləşdirilmiş və bələdiyyə) müvəqqəti olaraq borc vəsaitlərinin əldə edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının büdcə gəlirlərinin strukturunun təkmilləşdirilməsində mühüm məqamlardan biri – ərazilərin sabit sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən məqbul vergi «yüklənməsinin» tətbiq edilməsidir. Məsələn,

investisiya cəlb etmək istəyən ərazilər üçün vergiqoyma aşağıdakı ardıcılıqla tətbiq edilməlidir:

- xidmətlərə görə birbaşa tədiyələr;
- təbiətdən istifadəyə görə tədiyələr;
- torpaqdan və şəhər əmlakından istifadəyə görə tədiyələr;
- əmlak vergisi;
- satışdan vergilər;
- müəssisələrin gəlirlərindən vergilər;
- vətəndaşların gəlirlərindən vergilər.

Hər bir konkret rayon və şəhərin şəraitinə uyğunlaşdırılmış «vergi yüklənməsi» ardıcılığı həmin ərazinin malik olduğu vergi potensialından istifadənin ortimal üsulunu seçməyə imkan verir. Belə variantların seçilməsi və həyata keçirilən büdcə siyasətinin istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi bu işlə məşğul olan müvafiq maliyyə qurumlarının və hakimiyyət orqanlarının daima diqqət mərkəzində olmalıdır. Ölkəmizdə aparılan büdcə islahatlarında dövlətin sosial-iqtisadi inkişafında qəbul edilən prioritetlərlə yanaşı, hər bir regionun (rayon və şəhərin) tarixi, təbii və iqtisadi xüsusiyyətləri, ərazinin coğrafi yerləşməsi (sərhəd, anklav, dağlıq və s.) nəzərə alınmalıdır.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində büdcə sistemi daxilində funksiyaların bölüşdürülməsi həmin ölkənin tarixi, iqtisadi və siyasi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq bir-birindən fərqlənir. Federativ dövlətlərdə büdcə sistemlərin arasında funksiyaların bölgüsü daha kəskin ifadə olunur, federasiyanın subyektləri geniş büdcə hüquqlarına malik olur. Unitar dövlətlərdə inzibati-ərazi vahidlərinin hüquqları çox da geniş olmur. Lakin istənilən halda, büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsində aşağı büdcə səviyyələrinə müəyyən müstəqillik verilir. Yerli hakimiyyət xərclərinin istiqamətləri və ümumi xərclərdə payı ölkə konstitusiyasında və maliyyə qanunvericiliyində müvafiq səviyyəli orqanlara verilən səlahiyyətlərdən asılıdır.

Yerli hakimiyyət orqanlarına tabe olan ərazilərdə iqtisadiyyatın inkişafı, sahibkarlıq təşəbbüslərinin fəallaşması onların bu sahədəki məqsədəyönlü

fəaliyyətindən, yerli və xarici investisiyalar cəlb etmək üçün büdcə-vergi stimullaşdırmasından nə dərəcədə istifadə etmələrindən asılıdır. Bu sahədə görülən əhəmiyyətli işlər – yeni müəssisələrin açılması, investorları cəlb edərək infrastrukturun yaradılması və s. digər fəaliyyət sahələrinin də canlanmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına gətirib çıxarır.

Gəlir daxilolmalarını bölüşdürərkən əsas diqqət yerli büdcələrin gəlir bazasının formalaşmasına yönəldilir, çünki belə vəziyyət yerli səviyyədə stabil, səmərəli büdcə münasibətlərinin qurulma məqsədlərinə də daha çox uyğundur. Lakin bunun öz mənfi cəhətləri də vardır. Yerli hakimiyyət orqanlarına tam vergi səlahiyyətlərinin verilməsi vergi rejimlərinin qeyri-bərabərliyinə və onun nəticəsi kimi artıq formalaşmış təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına, istehsal obyektlərinin yerləşdirilməsində proporsiyaların pozulmasına, investisiya şərtlərində əhəmiyyətli fərqlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, vergi potensialının qeyri-bərabərliyi şəraitində vergilərin təhkim olunma metodu ilə bölüşdürülməsi büdcə təminatı səviyyələrində də qeyri-bərabərliyə səbəb olur və yerli büdcə sisteminin özünü qeyri-sabit, operativ büdcə tənzimlənməsi olmadıqda isə sosial cəhətdən gərgin edir.

Buna görə də gəlir daxilolmalarının bölüşdürülməsində vergilərin təhkim olunması metodu onun pay bölgüsü metodu ilə birləşdirilərək tətbiq edilir. Vergilərin əksər hissəsi mərkəzi büdcə tərəfindən tutulsa belə, vergi daxilolmalarının müəyyən hissəsi yerli səviyyəyə verilməlidir. Bu metodun üstünlüyü ondadır ki, yerli hakimiyyət orqanları gəlir daxilolmaları üçün zəmanət almış olur, həm də bu metodun özü sadədir. Payın ötürülməsi iki üsulla həyata keçirilir. Birinci üsulla, vergilər müəyyən edilmiş faiz normativlərinə görə onun yığıldığı ərazinin yerli orqanının sərəncamında qalır. Vergi daxilolmalarının əldə olunmasının digər üsulunda yerli hakimiyyət orqanlarına ümumdövlət vergilərinə müəyyən hədlə məhdudlaşdıran əlavələr etmək hüququ verilir. Vergilərin istər təhkim olunma, istər payla iştirak metodu ilə bölüşdürülməsi, dövlət strukturularının səviyyələri arasında bölüşdürülməyə yararlı büdcə daxilolmalarının düzgün seçilməsini tələb edir.

Büdcə münasibətlərinin təşkili - idarəetmənin yerli səviyyəsində büdcə sisteminin sabitlik şərti kimi gəlir və xərclərin tarazlaşdırılmasına; inzibati büdcə sisteminin ədalətliyi və açıqlığı şərti kimi ərazi vahidlərinin büdcə təminatı səviyyələrinin bərabərləşməsinə; büdcə sisteminin nəticəlilik şərti kimi yerli hakimiyyət orqanlarının gəlirlərin cəlb olunması və xərclərə qənaət üzrə səylərinin stimullaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir. Bu istiqamətlərin hər biri müvafiq subsidiyaların (dotasiya və subvensiyalar) üsulları ilə təmin olunur.

Dünya təcrübəsində mərkəz və regionlar arasında qarşılıqlı büdcə münasibətlərinin təşəkkülünə üç yanaşma mövcuddur:

- hər bir regionla ayrılıqda vergi daxilolmalarının bölüşdürülməsi və digər şərtlər haqqında ayrıca müqavilə bağlanmasını (məsələn, Çində) nəzərdə tutan «fərdi-müqavilə»;
- gəlir və xərclərin formalaşması və icrası məsələlərində ayrı-ayrı regionlara müstəsna hüquqlar verilməsini nəzərdə tutan, xüsusi büdcə rejimlərinin yaradılması (məsələn, Filippində, Avstraliyada, Malayziyada);
- normativ-hesablama düsturlarının tətbiqi əsasında unifikasiya edilmiş subsidiyalar verilməsi (əksər ölkələrdə regionların büdcə şərtlərinin qismən bərabərləşdirilməsi məqsədilə istifadə edilir).

Yerli büdcələrin struktur quruluşunda ciddi dəyişikliklər edilməsi yolunda qarşıya çıxan çətinliklər təkcə hüquqi xarakterli deyildir. Doğrudan da, bəzi ərazilərin inkişafının xeyli geridə qalmasını aradan qaldırmaq üçün yerli özünüidarəetmə orqanlarının tənzimləyici funksiyalarına daha çox zərurət yaranmasına baxmayaraq, istər xərc, istərsə də gəlir maddələrini çox vaxt iqtisadi səbəblərdən də dəyişmək çətinidir.

Əlbəttə, xarici ölkələrdə uğurla tətbiq edilən büdcələrarası münasibətlərin Azərbaycanda eyni qaydada istifadə edilməsi qeyri-mümkündür. Azərbaycanın hətta unitar dövlət kimi quruluşundakı bəzi fərqlər (geniş səlahiyyətlərə malik prezident idarəçiliyinin mövcudluğu), region bölgüsünün ancaq iqtisadi rayonlar səviyyəsində (Naxçıvan MR-dən savayı) müəyyən olunması, inzibati rayonların ərazisinə və

əhalinin sayına görə nisbətən çox olması, büdcə sistemini faktiki olaraq 2 səviyyədə – mərkəzi və yerli (rayon və şəhər) büdcələr səviyyəsində müəyyən etmişdir. Bunu nəzərə alaraq, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində diqqəti cəlb edən və nəzərə alınması zəruri olan aşağıdakı məqamları qeyd etmək olar:

- büdcə-maliyyə qanunvericiliyinin mükəmməlliyi və dəqiqliyinin, onun təməl prinsip və məqamlarının stabilliyinin təmin edilməsi;
- ərazi büdcələrinin səlahiyyətlərinin dövlətin inzibati-ərazi quruluşuna müvafiq olaraq - ərazinin sahəsinə, əhalinin sayına, tarixi, iqtisadi, siyasi inkişafın və milli-mədəni ənənələrə uyğun bölüşdürülməsi;
- regional inkişaf proqramlarının işlənməsi və reallaşmasında demokratizm prinsiplərinə əməl olunması;
- yerli özünüidarəetmə orqanlarının müstəqilliyini və məsuliyyətinin genişləndirilməsi əsasında büdcə sisteminin manevretmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- yerli büdcə vəsaitlərindən öz ərazilərində iş qüvvəsinin təkrar istehsal prosesində və təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsində daha geniş istifadə edilməsi;
- ərazilərin büdcə tənzimlənməsinin konseptual və təşkilati baxımdan qurulması və reallaşmasına kompleks yanaşma.

Hazırda iqtisadi ədəbiyyatda əhalinin hansı ehtiyaclarının mərkəzləşdirilmiş qaydada, hansı ehtiyaclarının və hansı nisbətdə yerli büdcələr səviyyəsində ödənilməsi, onların mənbələri, keyfiyyəti və s. məsələlər kifayət qədər mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının «Büdcə sistemi» haqqında qanunda da bir sıra sahələrin və funksiyaların hər iki büdcə səviyyəsində birgə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulduğundan, göstərilən problemin aktuallığı bir qədər də aşkar görünür.

2.2. Müasir şəraitdə Azərbaycanda büdcə-vergi siyasəti və onun

dövlət gəlirlərinə təsirinin təhlili

İnteqrasiya şəraitində makroiqtisadi sabitliyin əldə olunmasında çevik və məqsədyönlü siyasətinin aparılması həlledici rol oynayır. Ona görə də, ilk növbədə məhz büdcə-vergi siyasətinin tarazlaşdırılmış şəkildə aparılması ölkədə makroiqtisadi sabitliyin vəziyyətinə həlledici təsir göstərir. Yeni iqtisadi sistemin formalaşmasına xidmət edən iqtisadi siyasət sistemli şəkildə həyata keçirilərək ölkədə maliyyə sabitliyinə nail olmağa yönəldilməlidir.

Respublika iqtisadiyyatında əldə edilmiş nailiyyətlər içərisində aparılan iqtisadi islahatların avanqardı kimi çıxış edən büdcə-vergi sistemi özünəməxsus yer tutur. Maliyyə sistemində aparılan islahatlar təkcə hökumətin fiskal siyasətini deyil, eyni zamanda bu sistemin daxili strukturunu da əhatə etmişdir.

Hazırda Ümumi Daxili Məhsulun tərkibində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin artdığı, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçidin getdikcə daha da sürətləndiyi bir şəraitdə dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas alətləri olan fiskal siyasətlə monetar siyasətin düzgün nisbəti xüsusi rol oynamışdır. Müasir şəraitdə dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin tərkibi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Fiskal siyasətdə xərclərin tərkibində sosial sfera xərclərinin, investisiya və əsaslı xərclərin xüsusi çəkisi artırılmış, dövlət büdcəsindəki əmək haqqı, pensiya və təqaüdlər üzrə olan borclar minimuma endirilmiş, dövlət büdcəsi ilə yerli büdcələr arasında, həmçinin sosial müdafiə büdcəsi və digər büdcədən kənar fondlar ilə münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr prinsipi üzərində qurulmuşdur. İqtisadiyyatın sabitləşməsi müasir dünyada iqtisadi proseslərin sürətləndiyi və iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının gücləndiyi bir şəraitdə maliyyə siyasətinin, o cümlədən, onun tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün geniş imkanlar yaradır. Büdcə-vergi siyasəti büdcə gəlirlərinin formalaşmasının kəmiyyət parametrlərinin və əsas

vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi üzrə dövlətin məqsədyönlü fəaliyyəti kimi iqtisadi siyasətin əsas alətləri kimi qiymətləndirilir.

Büdcə gəlirlərinin formalaşması, büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, büdcə kəsirinin idarə olunması büdcə-vergi siyasətinin mühüm istiqamətləri olduğu üçün bu siyasətin səmərəliliyi göstərilən istiqamətlər üzrə icraedici hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti kimi dəyərləndirilir. Dövlətin büdcə-vergi siyasəti inflyasiyanın aşağı tempinin, kredit bazarında nisbətən ucuz faiz dərəcələrinin saxlanılmasını təmin edən dövlət xərclərinin məhdudlaşdırılmasına əsaslanmalıdır.

Büdcə-vergi siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi real iqtisadiyyata güclü təsir göstərir. Buna görə də əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası həyata keçirilən büdcə-vergi siyasətinin səmərəlilik meyarı kimi çıxış edir.

Müasir şəraitdə mülkiyyətin yeni formalarının yarandığı, təsərrüfat subyektlərinə və idarəetmə orqanlarına sosial-iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsində geniş hüquqlar verildiyi üçün büdcə-vergi siyasətinin səmərəli istiqamətləndirilməsinin aktuallığı və əhəmiyyəti daha da artır.

Büdcə gəlirlərinin artırılması mənbələrinin, dövlət xərclərinin idarə edilməsinin və ona nəzarətin təkmilləşdirilməsi, göstərilən problemlərin həlli üçün geniş imkanlar yaradır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən bir sıra qanunlar, iqtisadi kateqoriyalarla yanaşı qarşılıqlı əlaqə, təsir və asılılıq şəklində fəaliyyət göstərir. O, iqtisadi münasibətlərin bir hissəsi olan - maliyyə münasibətlərinin müəyyən bir tərəfini ifadə edir. Büdcə-vergi münasibətləri dövlətlə müxtəlif müəssisələr, idarə və təşkilatlar və əhali arasındakı əlaqələri ifadə etməklə bərabər, həmin münasibətlərin məcmusu kimi çıxış edir.

Son vaxtlarda iqtisadi ədəbiyyatda ÜDM-in adambaşına düşən həcmi ilə hesablanan iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə ÜDM-də dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi arasında əlaqənin xarakterini adambaşına düşən ÜDM-in həcmi ilə ÜDM-də dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi arasında sabit bir asılılığın olduğunu müəyyən etmək üçün

cəhdlər göstərilməkdədir. Aparılan tədqiqatların əksəriyyətindən belə məlum olur ki, bu iki göstərici arasında pozitiv korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur.

Vergi daxilolmaları özəl bölmənin dövlətə transfert ödəmələridir. Dövlətin özəl bölməyə transfertləri xərclər kimi qeydiyyatla alınır. Sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar görülmə işlər nəticəsində ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 2007-ci ildəki 30%-dən 2014-cü ildə 73,3%-ə, 2014-cü ildə isə 84%-ə çatmışdır (Bax: cədvəl 2.1.).

Cədvəl 2.1.

Ümumi Daxili Məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı, % -lə

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi Daxili Məhsul	70,8	71,8	73,0	73,3	73,5	77,8	81,0	84,0
O cümlədən:								
Sənaye	48,4	51,2	61,0	66,7	68,5	84,5	87,5	88,4
Tikinti	63,5	60,4	95,8	97,0	97,6	90,4	81,8	71,9
Kənd təsərrüfatı	99,0	99,0	98,0	99,3	98,4	97,8	96,9	99,8
Ticarət və restoranlar	98,3	98,4	98,9	98,5	97,8	97,8	99,3	99,2
Nəqliyyat	62,6	63,6	60,3	36,7	42,1	37,5	46,1	71,4
Rabitə	57,8	62,8	71,4	90,9	81,7	80,2	79,6	78,3
Sosial və sair xidmətlər	78,8	84,2	59,0	52,0	47,7	33,5	43,8	48,2

Gəlir vergisi ödəyicilərinin artırılmasına səbəb olan amillərdən biri də - normal investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Bir qayda olaraq xarici investisiya qoyuluşunun azalması vergi daxilolmalarının azalmasına səbəb olan amillərdəndir. Bu baxımdan, xarici iqtisadi fəaliyyətdə müəyyən tarazlığın saxlanması da məqsədemüvafiqdir.

Büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün xəzinədarlıq sisteminin yaradılması ilə Maliyyə Nazirliyi, bu strukturun beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq fəaliyyət göstərməyə imkan yaratmışdır. Bəzi ölkələrdən fərqli olaraq respublikamızda yaradılmış xəzinədarlıq sistemi dövlət vəsaitlərinin idarə edilməsində aktiv rola malikdir . Belə ki, büdcə vəsaitlərinin hərəkətinin tam xəzinə uçotunun aparılması ilə yanaşı dəqiq müəyyən olunmuş və mövcud qanunvericiliklə təsbit edilmiş proseduralara uyğun olaraq xəzinədarlıq tərəfindən büdcə təşkilatlarının bütün xərclərinin icrası və ona nəzarət prosesi həyata keçirilir. Başqa

sözlə, xəzinədarlıq respublikamızda büdcənin kassa icrasını həyata keçirən, büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin hərəkəti haqqında dolğun və hərtərəfli informasiyaya malik olan yeganə orqan kimi çıxış edir.

İstənilən dövlətin uğurlu iqtisadi inkişafı, hər şeydən əvvəl daha çox onun malik olduğu maliyyə və maddi ehtiyatların vəziyyəti haqqında dürüst və operativ məlumata malik olmasından, habelə onların effektiv idarə edilməsi imkanından asılıdır. Yaranmış hər hansı vəziyyətin real qiymətləndirilməsi və qəbul ediləcək qərarın keyfiyyəti, məhz əldə edilmiş ilkin informasiyanın etibarlılığından asılıdır. Dövlət vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi, cari vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan vəsaitlərin proqnozlaşdırılması və baş kredit sərəncamçılarına veriləcək xərc limitlərinin müəyyən edilməsi üçün tələb olunan məlumat mənbəyi kimi hazırda xəzinədarlıq çıxış edir.

Xəzinədarlığın həyata keçirdiyi xəzinə uçotu və hesabatı kredit sərəncamçıları tərəfindən büdcə vəsaitlərinin istifadə vəziyyəti, təşkilatlar tərəfindən istifadə olunmayan və lüzumsuz yaradılan ehtiyat vəsaitlərin aşkar edilərək, onların dövrüyyəyə cəlb edilməsi, büdcə təxsisatları ilə kassa xərcləri arasında müddətin maksimum qısaldılması üçün tədbirlərin görülməsi, büdcədən kənar vəsaitlərin daha çox prioritet tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi barədə dolğun məlumatın əldə edilməsi və son nəticədə, dövlət vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsi üçün zəruri baza yaradır.

Xəzinədarlığın vahid hesaba malik olması - onun iqtisadiyyatın digər sahələrində baş verə biləcək hər hansı neqativ proseslərdən qorunmasını təmin edir. Bununla yanaşı vahid hesabın yaradılması büdcədə nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin kredit sərəncamçıları tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq istifadə edilməsində məhdudiyyətlər yaratmır. Əksinə xəzinədarlıq tərəfindən vəsaitlərin birbaşa son istifadəçilərə çatdırılması ayrılmış vəsaitlərdən büdcə sistemi üzrə mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun istifadə etməklə büdcə təşkilatına öz funksional vəzifələrini daha effektiv yerinə yetirməyə imkan verir.

Əgər XIX əsrin 80-cı illərində inkişaf etmiş Avropa ölkələrində dövlət xərclərinin çəkisi ÜDM-in 10% həddində idisə, XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında adambaşına düşən ÜDM-un həcmi yüksək sürətdə artdığı halda, o, cəmi 3-5 dəfə artmış, Yaponiya və ABŞ-da 35%, Avropa ölkələrində 45-55% həddində olmuşdu. Bu, o deməkdir ki, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi birmənalı olaraq ictimai məhsulun dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülən hissəsi ilə müəyyən olunur.

Xüsusən MDB ölkələrinin müxtəlif səviyyəli hakimiyyətləri arasındakı büdcə münasibətləri makroiqtisadi siyasətin aparılmasına təsir göstərir və öz növbəsində, onun əks təsirinə də məruz qalır. İnkişaf etmiş ölkələrin topladığı təcrübə göstərir ki, büdcə münasibətlərinin keçid dövrü, makroiqtisadi səviyyədəki sabitliyə potensial təhlükə törədir. Belə vəziyyət üç səbəb üzündən mövcud ola bilər.

Birincisi, müxtəlif hakimiyyət səviyyələri arasındakı münasibətlər sistemində gəlirlərin və xərclərin uyğunluğu probleminin tam dərk edilməməsi, aparılan qiymət siyasəti, sosial müdafiə sisteminin yaradılmasına çəkilən xərclər, əmək haqqının indeksləşdirilməsi, həmçinin mövcud digər məsələləri həll etmək zərurəti nəticəsində, yerli büdcələrin mədaxil və məxaric hissələrinə mənfi təsir göstərir.

İkincisi, müəyyən səbəblərdən, ərazilərə daha böyük muxtariyyətin verilməsi nəticəsində vergilərin idarə edilməsi və büdcənin artım tempi zəiflədir.

Üçüncüsü, yerlərdə yaradılan büdcədən kənar fondlar, həmçinin bu səviyyədə borclanmaya icazə verən qanunlar makroiqtisadi proseslərin idarə edilməsini çətinləşdirir.

Sabitləşmə söylərində büdcə-vergi siyasəti həlledici rol oynayır. Onun həyata keçirilməsi tədbirləri xərcləri azaltmaqla və əlavə vergi islahatlarının köməyiylə gəlirləri artırmaqla, büdcə kəsirinin kəskin sürətdə azaldılmasından ibarətdir. Sabitləşmə proqramı həm mərkəzi aparatda, həm də yerlərdə büdcə vəsaitindən səmərəli istifadəni və sərt qənaəti nəzərdə tutur. O, hakimiyyətin müxtəlif səviyyələri arasında büdcə münasibətlərinin inkişafına və yerli maliyyə mənbələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bir çox ölkələrdə kapital qoyuluşları, istehlakçı və istehsalçılara dotasiyalar, istismar xərcləri, müdafiə məsrəfləri və idarəetmə və s. kimi xərclərin

kəskin azaldılması, eyni vaxtda onların strukturunun yenidən qurulması, əhalinin sosial müdafiəsi və investisiya siyasətinin formalaşması kimi prioritet ehtiyaclara yönəldilməsi nəzərdə tutulur.

Bu cür tədbirlər, müxtəlif səviyyəli hakimiyyətlərin büdcə münasibətlərinə dövlət gəlirlərinin yenidən bölgüsündən asılı olaraq, müxtəlif cür təsir edə bilər. İstehlakçılara dotasiyaları istisna etməklə xərclərin ixtisar edilməsinin əksəriyyəti mərkəzi hökumət büdcəsinin payına düşür. Eyni zamanda, sosial ehtiyaclara və investisiyalara edilən xərclərin mühüm hissəsinin yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamına verilməsi bu xərclərin yerli səviyyədə artması imkanını nəzərdə tutur. Nəticədə, əlavə xərclərin əksəriyyəti sosial ehtiyaclara yönəldilən yerli səviyyəyə aid edilir, əlavə gəlirlərin demək olar ki, hamısı dövlət büdcəsinə daxil olur.

İslahatlar və sabitləşmə proqramları həyata keçirildikcə, gəlirlərin tarazlaşdırıcı yenidən bölgüsünün olmaması və onları yaranma ərazisinə bağlamaqla paylara bölüşdürülməsi, bütövlükdə yerli büdcələrə təzyiqin kəskin artmasına və müxtəlif regionlar üzrə maliyyələşmənin miqyaslarındakı artan bərabərsizliyə gətirib çıxara bilər.

Bunun nəticəsi isə iqtisadi artım və islahatların yaratdığı itkilərin geniş miqyas alması, faydalarının isə «lokallaşması» ola bilər. Bu, da öz növbəsində, islahatların makroiqtisadi proqramlarını və yaxud yerlərdəki iqtisadi proqramları təhlükə altına sala bilər, yəni hakimiyyətin münasibətindən asılı olaraq, investisiya proqramlarını real vəsaitlərin alınmasından məhrum edə bilər.

Aparılan iqtisadi islahatların yerlərdə doğurduğu əlavə xərclər müəssisələrə verilən dotasiyalarla bağlı olan xərcləri əhatə edir. Yerli səviyyəli vergilərin potensial mənbəyi olan dövlət bölməsinin bir çox qiymətləri hələ də sərbəstləşdirilməmişdir. Onlara kommunal xidmətləri və ictimai nəqliyyatdan istifadə qiymətləri, yəni fəaliyyətlərinə yerli hakimiyyətin cavabdeh olduğu sahələrin qiymətlərini aid etmək olar. Bir çox ölkələrdə nəqliyyatda gediş haqqını və yaxud mənzil haqqını yerli hakimiyyət orqanları müəyyən edirlər. Lakin onların səviyyəsi əmək haqqı sahəsində dövlət siyasətindən və onun həcmindən asılıdır. Bu müəssisələrə və mənzil -

kommunal təşkilatlarına verilən dotasiyalar indiyə qədər bəzi ölkələrdə büdcə üçün ağır yük olaraq qalır.

İşsizliyin yüksək səviyyəsini və həmçinin əhalinin dəqiq müəyyən edilmiş gəlirlər alan hissəsinə inflyasiyanın təsirini nəzərə alaraq, sosial cəhətdən ən zəif müdafiə olunan əhali təbəqələrinə yardımın artırılması məqsədi ilə hakimiyyət qurumlarına getdikcə artan təzyiqi əvvəlcədən görmək olar. Bir qayda olaraq, dotasiyalar alan ailələr, yoxsulların qidalanması, evsizlər və yetimlər üçün sığınacaqlar kimi sosial təminat xərcləri mərkəzləşdirilmiş büdcə fondundan - sosial müdafiə fondundan ödənilməlidir. Lakin bu fond kəsirdə olduqda, tam əminliklə qeyd etmək olar ki, yerli hakimiyyətlər bu xərcləri maliyyələşdirməkdən ötrü öz vəsaitlərindən istifadə etmək məcburiyyətində qala bilərlər. Yerli hakimiyyətlər indiyə qədər müəssisələrin sosial ehtiyaclara çəkdiqləri xərcləri də öz üzərinə götürməli olacaqlar. Sadalanan amilərin təsiri ilə yerli səviyyəli xərclər əhəmiyyətli dərəcədə artacaq, bu da kəsinin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır.

Yerli səviyyə büdcələrinin kəsirliliyi problemi sabitləşmə söylərinin sarsıdılması təhlükəsi daşıyır. Hakimiyyətin hər bir səviyyəsinin tələbatlarını nəzərə alan və gəlirlərlə xərclər arasında uyğunluğu təmin edən büdcə sistemi tələb olunur. Yerli hakimiyyət orqanları kifayət qədər gəlirlərə və yaxud yenidən bölüşdürmə vasitəsilə əldə edilən zəruri vəsaitlərə malik olmasalar, xərclər artdığı zaman onlar sabitləşmə və islahatlar proqramlarını təhlükə altına salan qərarlar qəbul edə bilər.

Təcrübə göstərir ki, gəlirlərin çatışmazlığına yerli hakimiyyətlər müxtəlif cür cavab verir:

Birincisi, onlar sadəcə olaraq vəsaitləri xərcləyir və borc toplayır;

İkincisi, onlar gəlirlərin (və yaxud gəlirlərin bir hissəsinin) birtərəfli qaydada mərkəzə ötürülməsi haqqında danışıqlar aparır;

Üçüncüsü, onlar özlərinin yerli banklarından borc götürür və yaxud yerli istiqrazlar buraxır, əslində büdcə kəsirini pula çevirirlər («kəsinin monetarlaşdırılması»). Həmçinin onlar regional səviyyədə infrastruktura

investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün «özlərinin» müəssisələrinin yardımından istifadə edirlər. Bütün bu üsullar sabitləşmə proqramları ilə uyğunlaşmaya da bilər.

Gəlirlərin çatışmazlığı ilə üzləşən yerli hakimiyyətlər üçün daha bir çıxış yolu özlərinin vergi qoyma bazasının və sosial xidmətlərin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayan yerli müəssisələrin müdafiəsini təmin etməkdir. Bunun üçün öz ərazilərində yerləşən müəssisələrin kreditləşməsini genişləndirməkdən ötrü kredit banklarından istifadə etmək zərurəti yaranır. Gəlir daxilolmaları formalaşma mərhələsində iki metodla: vergilərin təhkim edilməsi; vergilərin paylara bölgüsü ilə həyata keçirilir.

Xərclərin formalaşması isə xərc funksiyalarının təhkim edilməsi metodu ilə yaranır. Təcrübədə istifadə edilən qarşılıqlı hesablaşmaları xərc funksiyaları və gəlir daxilolmalarının dövlət strukturunun səviyyələri üzrə bölüşdürülməsi metodlarına aid etmək olmaz, çünki belə hallarda, söhbət, büdcə vəsaitlərinin bir həlqədən digərinə köçürülməsindən gedir. Xərc funksiyalarının bölüşdürülməsinin son məqsədi dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi, xərc funksiyalarının onları lazımi qaydada yerinə yetirə bilən hakimiyyət səviyyələrinin ən aşağıda duranına həvalə edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədə əməl edilməsi, əhalinin sosial-mədəni ehtiyaclarının, qeyri-istehsal infrastrukturunun (təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, yollar, ictimai nəqliyyat, ətraf mühitin mühafizəsi, abadlıq işləri və s.) fəaliyyətinin təmin edilməsilə bağlı xərclərin yerli idarəetmə səviyyəsinə keçirilməsini nəzərdə tutur. Lakin bir sıra hallarda göstərilən xərclərin maksimum qeyri-mərkəzləşdirilməsinin məhdudiyyətləri mövcuddur. Bir sıra yerli xidmətlər mövcuddur ki, onları idarəetmənin yuxarı səviyyəsinin hesabına saxlamaq iqtisadi nöqteyi-nəzərdən məqsədəuyğundur. Bu, yerli inzibati idarələr tərəfindən xidmətlərin (məsələn, təbiətin mühafizəsi tədbirlərinin) təkrarlanmasına yol verməmək, dövlət vəsaitlərinə qənaət edilməsini (məsələn, torpaq kadastrlarının tərtib edilməsi, vəsaitlərin sosial infrastrukturaya investisiya edilməsi zamanı və s.) təmin etməkdən ötrü zəruridir.

Bundan başqa, bir çox sosial xərclər iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsilə bağlı olub, gəlirlərin əhalinin sosial qrupları arasında bölüşdürülməsi nisbətlərinə təsir göstərir. Bu nisbət yerli idarəetmə orqanlarına və dövlətə sosial proseslərin makroiqtisadi tənzimlənməsi imkanlarını itirir. «Yerli» xərclərin maksimal qeyri-mərkəzləşdirilməsi həm də xərc funksiyalarının təmin edilməsi üçün kifayət qədər gəlir mənbələrinin mövcudluğu ilə məhdudlaşır. Yalnız gəlir və xərclərin bərabərliyi zamanı yaranmış büdcə münasibətləri sistemi sabit idarə edilə biləndir. Lakin gəlirlərin maksimal qeyri-mərkəzləşdirilməsi mümkün deyildir, çünki bu, büdcələrarası münasibətlərin digər iştirakçılarının iqtisadi maraqları ilə uzlaşmır. Gəlir daxilolmalarının bölgüsü zamanı əsas diqqət yerli büdcələrin gəlir bazasının formalaşmasına yetirilir ki, bu da yerli səviyyədə sabit, səmərəli fəaliyyət göstərən büdcə münasibətləri sisteminin yaradılması məqsədinə daha çox cavab verir.

Lakin bunun mənfi cəhətləri də vardır. Yerli hakimiyyətlərə çox böyük vergi səlahiyyətlərinin verilməsi vergi qaydalarının qeyri-bərabərliyinə və bunun nəticəsi kimi formalaşmış təsərrüfat əlaqələrinin, təsərrüfat obyektlərinin yerləşdirilməsi nisbətlərinin pozulmasına, vəsaitlərin investisiya edilməsi şəraitindəki fərqlərə gətirib çıxara bilər. O faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, vergi potensialının qeyri-bərabərliyi üzündən vergilərin bölüşdürülməsinin təhkim metodunun tətbiqi büdcə təmin olunması səviyyələrindəki qeyri-bərabərliyi şərtləndirir ki, bu da yerli büdcələr sistemini qeyri-sabit, operativ büdcə tənzimlənməsi olmadıqda isə sosial cəhətdən gərgin edir. Göstərilən səbəblər üzündən, vergilərin bölüşdürülməsinin təhkim metodu yerli büdcələrin normal fəaliyyətini təmin etmir. Buna görə də, gəlir daxilolmalarının bölgüsü zamanı vergilərin təhkim metodu onların payla bölgüsü metodu ilə birlikdə tətbiq olunur.

Vergilərin əsas hissəsinin mərkəz tərəfindən tutulduğu halda belə, vergi daxilolmalarının müəyyən payı yerli səviyyəyə ötürülə bilər. Bu metodun üstünlükləri - nisbətən sadəliyi, yerli hakimiyyətlərin gəlir alacaqlarına zəmanət verməsi ilə bağlıdır. Payların ötürülməsi iki üsulla baş verir. Onlardan biri ondan ibarətdir ki, vergilər yığıldığı ərazinin yerli orqanının sərəncamında faiz ayırmaları

normativi üzrə müəyyən edilmiş pay həcmində qalır. Vergi daxilolmalarından payların alınmasının digər üsulu ondan ibarətdir ki, yerli hakimiyyət orqanlarına ümumdövlət vergilərindən başqa həcmələri müəyyən səviyyə ilə məhdudlaşdırılan məbləğlər tutmaq hüququ verilir.

Ümumdövlət vergilərinin bazasından istifadə etməklə, tutulan vergilərə yerli əlavələr sisteminin tətbiqi iqtisadi nöqteyi-nəzərdən məqsədəuyğundur. Vergilərin pay bölgüsü metodunun təhkim metodu kimi istifadə edilməsi, dövlət strukturunun səviyyələri arasında bölüşdürülməyə yararlı olan büdcə daxilolmaları növünün düzgün seçilməsini tələb edir.

Büdcə münasibətlərinin təşkili: gəlir və xərclərin (yerli idarəetmə səviyyəsinin büdcə sisteminin sabitliyi şərti kimi) tarazlaşdırılmasına; inzibati - ərazi vahidlərinin (büdcə sisteminin ədalətliliyi və açıqlığı şərti kimi) büdcə təmin olunma səviyyələrinin bərabərləşdirilməsinə; yerli hakimiyyətlərin (büdcə sisteminin səmərəliliyi şərti kimi) gəlirlərinin səfərbər və ya xərclərə qənaət edilməsi üzrə səylərin stimullaşdırılmasına istiqamətləndirilə bilər. Göstərilən istiqamətlərin hər biri müvafiq tənzimləmə üsulları -dotasiya, subvensiya və yaxud subsidiyalarla təmin edilir.

Büdcənin tarazlaşdırılması məqsədi ilə iqtisadiyyatın yerli sektorundan daha çox gəlir əldə etmək cəhdləri, demək olar ki, labüd şəkildə qeyri-sabitliyə gətirib çıxaracaq. Çünki yerli hakimiyyət mərkəzə müraciət edəcək, banklardan borc alacaq və borc faizləri də verməli olacaq. Hal-hazırda yerli səviyyəyə verilən sosial müdafiə sistemi yerli hakimiyyət orqanlarının vəsaitinin çatışmaması üzündən səmərəli işləyə bilmir.

Sabitləmə prosesinin birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olmasını nəzərə alan makroiqtisadi sabitliyə nail olmaqdan ötrü, hökumət ilk növbədə, sərəncamında olan alətlərin, demək olar ki, hamısından istifadə edərək, dövlət büdcəsinə kifayət qədər daxilolmalar axınının təmin edilməsinə nail ola bilər. Həmçinin bu, dövlət xərclərinin azaldılmasını, sosial müdafiə və kapital qoyuluşları funksiyalarının hakimiyyətin

nisbətən aşağı səviyyələrinə keçirilməsi yolunu seçə bilər. Bütün bunlarda məqsəd dövlət büdcəsini tarazlaşdırmaqdır.

Ancaq belə vəziyyət uzun çəkə bilməz. Məqsəd dövlət büdcəsinin tarazlaşdırılması olsa da, əslində, bu cür tədbirlər daha böyük qeyri-tarazlığa aparır: yerli hakimiyyət orqanlarının borcları artacaq, onlar yeni-yeni borclar və kreditlər götürəcək, özlərinin xərclərini maliyyələşdirməkdən ötrü müraciət etdikləri müəssisələri əllərində möhkəm saxlayacaqdır. Kəsin aşağı səviyyələrə sıxışdırılması onun azalmasına gətirib çıxarmır, kəsir yalnız dondurulur və uzunmüddətli perspektivdə qeyri-sabitliyə gətirib çıxarır.

Dövlət büdcəsinin dayanıqlı vəziyyətdə olması geniş təkrar istehsalın və əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin dinamik inkişaf edə bilməsinin əsasıdır. Onun tarazlığının pozulması və bunun nəticəsində, büdcə kəsinin həcmnin müəyyən həddi keçməsi təkrar istehsal prosesinin və əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətində tarazlığın pozulması problemini yarada bilər və eyni zamanda, dövlətlə müəssisələr, təşkilatlar, əhəli arasında yaranan maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi problemini çətinləşdirə bilər. Bu münasibətlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar bölgü münasibətləri sahəsində, dövlətin zəruri iştirakı qaydasında yaranır. Dövlət büdcəsinə aid olan maliyyə münasibətləri mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaranması və istifadəsi ilə əlaqədar mövcud olur ki, bunlar da dövlətin ümumi istehsal və istehlak tələbatının ödənilməsinə sərf etməklə yanaşı, həm də milli gəlirin bir hissəsinin dövlətin əlində toplanmasını zəruri edir, çünki bu ictimai təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsi, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi, idarə edilməsi xərclərinin ödənilməsi üçün lazım gəlir.

Büdcə-vergi siyasətinin əsas vasitələrindən biri vergilərdir. Vergilərin yığılması, işgüzar fəallığın tənzimlənməsi və bir sıra sosial vəzifələrin həll olunması üçün dövlət büdcəsində olan vəsaitdən istifadə edilməsi imkanlarını nəzərdə tutur. Bu siyasətin başlıca vasitələri - vergi dərəcələrinin, vergitutma obyektlərinin və vergilərin növlərinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olan məsələlərdir. Dövlətin həyata keçirdiyi bu siyasətin metodlarına dair müxtəlif baxışlar vardır. Belə ki, Keynsin

tərəfdarları ənənəvi olaraq iqtisadi inkişafın başlıca stimulu olan səmərəli ümumi təklifin yaradılmasına üstünlük verir və hesab edirlər ki, vergilərin azaldılması istehsalın artmasına səbəb olur, lakin qısa müddətli dövrdə büdcəyə daxilolmalar azalır, büdcə kəsiri isə artmış olur.

Cədvəl 2.2.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mln. man.)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Gəlirlər cəmi	714,6	784,8	910,2	1220,9	1509,5	2055,2	3868,8	6006,6	10762,7
O cümlədən:									
Əlavə dəyər vergisi	190,8	253,3	334,9	409,7	452,7	599,9	737,8	1179,2	1910,8
Aksizlər	22,1	110,9	86,7	67,0	72,4	141,0	187,4	402,9	486,9
Mənfəət vergisi	125,9	117,6	147,8	178,3	223,4	355,4	1360,5	2457,7	2862,3
Mədən vergisi	50,4	47,5	50,0	56,7	97,8	53,5	100,2	123,2	147,7
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	94,0	94,7	109,7	150,7	221,6	317,4	407,3	588,6	627,2
Əmlak vergisi	11,8	12,4	20,0	26,6	32,2	40,4	55,8	72,3	112,9
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergi	63,4	59,9	75,2	92,7	101,5	205,2	139,3	293,2	449,7
Digər gəlirlər (vergi olmayan gəlirlər)	117,9	65,3	63,4	209,7	277,3	288,2	816,1	793,8	4037,8
Torpaq vergisi	6,7	10,4	8,8	11,3	14,1	15,3	18,35	27,1	30,6
Sair gəlirlər	31,3	12,8	13,7	18,5	16,5	38,9	45,9	68,6	96,8

Dövlət büdcəsi gəlirlərinə mütənasib sürətdə artan vergi daxilolmalarının strukturuna nəzər salınarsa, bütün vergi növləri üzrə əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə edilmişdir. Vergi daxilolmalarının struktur təhlili göstərir ki, dövlət büdcəsinin formalaşmasında və büdcəyə vergi gəlirlərinin cəlb olunmasında həm qeyri-dövlət sektoru, həm də qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların həcmi ildən-ilə artır. 2012-ci ildə dövlət sektoru üzrə büdcəyə 1 milyard 290,0 milyon manat, qeyri-dövlət sektoru üzrə 3 milyard 258,7 milyon manat vəsait daxil olmuşdur ki, bu da 2014-cü ilin göstəricilərindən müvafiq olaraq 450,4 milyon manat və 1 milyard 383,7 milyon manat çoxdur. Hesabat ilində qeyri-neft sektoru üzrə büdcəyə 1 milyard 603,4

milyon manat proqnoza qarşı 1 milyard 635,9 milyon manat vəsait daxil olmaqla, proqnoza 102,0 faiz əməl edilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, qeyri-neft sektoru üzrə vergi daxilolmaları 2010-cu illə müqayisədə 57,1 faiz, qeyri-neft sektorunda neft konsorsiumları ilə işləyən şirkətlərin daxilolmaları nəzərə alınmasa bu sektordan daxilolmalar 75,9 faiz artmışdır. Qeyd edilməlidir ki, 2008-ci ilin dövlət büdcəsində neft sektoru üzrə daxilolmaların 2014-cü ilin göstəricisinə nisbətən 3 faiz və ya 80 mln. manat artması nəzərdə tutulmuşdusa, qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların 42,8 faiz və ya 680 mln. manat artacağı proqnozlaşdırılmışdır.

Vergi dərəcələrinin azaldılmasını ümumi tələbin artmasına təsir göstərən əsas amil hesab edən «İqtisadi təklif» nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının fikrincə, vergilərin azaldılması bir tərəfdən əhalinin, digər tərəfdən isə bizneslə məşğul olanların gəlirlərinin və eyni zamanda investisiyaların gəlirliliyinin artmasına gətirib çıxarır. Bu məqsədlə aparılan vergi siyasəti düşünülmüş halda digər sosial-iqtisadi problemlərlə qarşılıqlı əlaqə və asılılıq şəraitində həyata keçirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, təsərrüfat obyektlərinin investisiya fəallığı ilə gəlirlərdən tutulan vergilərin dərəcələri arasındakı asılılığın öyrənilməsinə yönəldilmiş Laffer nəzəriyyəsinə görə vergilərin artırılmasının müəyyən bir həddi olmalıdır. Bu hədd gözlənilmədikdə, işgüzar fəallığın aşağı düşməsinə və nəticə etibarilə büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb olur.

Bəzi ölkələrdə işsizliyin artdığı artdığı bir şəraitdə, istehsalın artımını stimullaşdırmaq məqsədi ilə dövlət xərclərini çoxaltmaq və vergiləri azaltmaqla məşğulluğu artırmaq mümkündür. Vergilərin azaldılması istehsalın və gəlirlərin artmasına səbəb olur ki, bu da, öz növbəsində büdcəyə daxilolmaların azalması və büdcə kəsirinin əmələ gəlməsi ilə nəticələnə bilər. Lakin buna baxmayaraq, daha aşağı vergi dərəcələri müəyyən etmək və vergi obyektlərini genişləndirməklə vergilər hesabına daxilolmaların artmasını təmin etmək olar. Bu tədbirlərin görülməsində əsas məqsəd işsizliyi və inflyasiyanı aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

İnflyasiya baş verdikdə, tələbin artması ilə əlaqədar büdcə-vergi siyasətində dəyişikliklər edilməsi zəruriliyi meydana çıxır. Belə halda, fiskal siyasət

mexanizminin işlənib hazırlanması çox da asan məsələ deyildir. Çünki dövlətin həyata keçirdiyi büdcə-vergi siyasətilə yanaşı, özü-özünü sabitləşdiricilər də fəaliyyət göstərir. Bunlara - iqtisadi tsiklin müxtəlif dövrlərində vergilər hesabına daxilolmaların dəyişməsi aiddir.

İstehsal azaldığı dövrdə qarşıda duran əsas vəzifə - bu siyasətin stimullaşdırılmasıdır, yəni dövlət xərclərinin artırılması, vergilərin azaldılması və dövlət xərclərinin artırılması ilə vergilərin azaldılmasının bir-biri ilə əlaqələndirilməsidir. Bunlar maliyyələşdirmədə çətinliyin əmələ gəlməsinə səbəb olsa da, istehsalın azalmasının qarşısının alınmasını təmin edə bilər (Bax: Cədvəl 2.3.).

Cədvəl 2.3.

2014-ci il üzrə vergi daxilolmaları (min. manat)

Vergi və tədiyyələrin növləri	Proqnoz	Daxilolma	Faiz	Fərq
Əlavə dəyər vergisi	1 142 144,0	1 169 893,6	102,4	27 749,6
Aksiz	365 031,0	395 810,5	108,4	30 779,5
Mənfəət vergisi	2 450 528,5	2 863 950,2	116,9	413 421,7
Mədən vergisi	137 031,0	147 749,5	107,8	10 718,5
Torpaq vergisi	30 150,0	30 789,7	102,1	639,7
Əmlak vergisi	110 192,0	113 225,5	102,8	3 033,5
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	799 044,0	637 800,2	79,8	-161 243,8
Dövlət rüsumu	52 800,0	59 870,7	113,4	7 070,7
Yol vergisi	26 287,0	27 365,6	104,1	1 078,6
Sadələşdirilmiş vergi	63 623,5	65 654,5	103,2	2 031,0
Sair daxilolmalar	222 169,0	234 455,8	105,5	12 286,8
o cümlədən:				
- qiymətləri tənzimlənən məhsulların ixracı zamanı məhsulların kontrakt (satış) qiyməti ilə ölkədaxili topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən büdcəyə ödənişlər;		198 990,5		198 990,5
- dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən icarə haqqı	4 000,0	1 724,9	43,1	-2 275,1
Cəmi	5 399 000,0	5 746 565,8	106,4	347 565,8

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin internet saytı

Vergi məbləğinin gəlirdən asılı olduğunu və ÜMM sürətlə artdıqda vergilər hesabına daxilolmaların artdığını görürük. Bu isə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin azalmasına, iqtisadi artımın ləngiməsinə səbəb olur. Əksinə, azalma dövründə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması prosesi gedir ki, bu da səmərəli tələbin formalaşmasına, istehsalın azalmasının qarşısının alınmasına imkan verir.

İnflyasiyanın artdığı dövrdə, mütərəqqi vergiqoyma dərəcələrinin müəyyən edilməsi alıcılıq qabiliyyətinin azalmasına, iqtisadi artımın ləngidiyi dövrdə isə əksinə, alıcılıq qabiliyyətindəki azalmaların qarşısının alınmasına kömək edir. İqtisadi sabitlik baxımından bunların hər ikisi də zəruridir. İqtisadi yüksəliş dövründə vergilər hesabına daxilolmaların artması, büdcə kəsirinin azaldılması və ya ləğv olunması nəticə etibarı ilə büdcənin imkanlarının artması və inflyasiyanın azaldılması meylinin güclənməsinə şərait yaradır.

Büdcənin ən mühüm problemlərindən biri onun balanslaşdırılması və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üsulunun seçilməsidir. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi probleminin tədqiq olunmasına Amerika alimi C.Tobinin xidmətləri böyükdür. O sübut etmişdir ki, müəssisə və təşkilatlarda pul dövriyyəsinin idarəedilməsi və iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun xarakteri büdcə kəsirinin maliyyələşmə şərtlərindən asılıdır.

Sosial ödəmələr, əhalinin aztəminatlı hissəsinin müdafiəsi proqramları və sairələr də sabitləşdirici amillərə aiddir. Çünki bunlar istehsalın həcmi azaldığı dövrdə ümumi tələbin kəskin sürətdə aşağı düşməsinin qarşısının alınmasında müsbət rol oynaya bilər.

III FƏSİL. BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN ARTIRILMASINDA BÜDCƏ- VERGİ SİYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Büdcə gəlirlərinin artırılmasına vergi siyasətinin təsirinin optimallaşdırılması

Təcrübə göstərir ki, təbii ehtiyatların istismarı və ixracı nəticəsində yaranan «vəsait bolluğu» hökumətlərdə elə bir yalnış təsəvvür yaradır ki, bu bolluq həmişə mövcud olacaqdır. Məhz belə bir yalnış təsəvvürə əsaslanaraq dünya təcrübəsində xammalın ixracatından əldə olunmuş vəsaitlərin kor-təbii, heç bir iqtisadi səmərə gözlənilmədən xərclənməsi hallarına rast gəlinir ki, bu da son nəticədə xammal ixracatçısı olan ölkələrdə iqtisadi inkişafın qeyri-sabit olmasına gətirib çıxarır. Buna misal olaraq Nigeriya və Meksikanı göstərmək olar. Neft gəlirlərinin artmasının ilkin mərhələsində bu ölkələrdə böyük həcmdə büdcə kəsirləri mövcud idi. Lakin, gəlirlərin artması hökumətə imkan verdi ki, müəyyən siyasi dividendlər qazanmaq üçün büdcə xərclərini daha da artırsınlar. Halbuki, bu gəlirlərin büdcə kəsirinin və xarici borcun azaldılmasına yönəldilməsi daha məntiqli görünərdi. Məhz bu səbəbə görə həmin ölkələr neft gəlirlərinin azalması dövründə sosial-iqtisadi gərginlik ilə üzləşdilər.

Beləliklə, holland sindromu təhlükəsinin yaranması fonunda bir çox ölkələrdə neft və qaz gəlirlərinin necə istifadə olunması məsələsi gündəmə gəlir. Məsələ burasındadır ki, neft və qaz gəlirləri hədsiz deyildir və gələcək dövrlərdə neft gəlirlərinin azalmasının mənfi makroiqtisadi nəticələrini tam kompensasiya etmək üçün milli iqtisadiyyatda kifayət qədər fiziki və insan kapitalının yaradılması çox zəruridir. Neft gəlirlərinin əsasən dövlət sektorunda cəmləşdiyini nəzərə alaraq, bu gəlirlərin necə xərclənməsi və indiki və gələcək nəsillər arasında necə bölüşdürülməsi xammal kəşvi ilə üzləşmiş ölkələrdə iqtisadi siyasətin təməl problemlərindən birini təşkil edir. Çünki, təbii ehtiyatlardan əldə olunan gəlirlərin səmərəsiz daxili xərclərə yönəldilməsi və siyasi lobbizmin nəticəsi olaraq hədəf xərclənməsi təhlükəsi yaranır.

Digər tərəfdən dövlət maliyyə mexanizmləri şəffaf deyilsə ictimaiyyətdə neft gəlirlərinin istifadəsi prosesində hökumətə qarşı inamsızlıq da arta bilər.

Məhz bu təhlükələrə əsaslanaraq son 40 ildə makroiqtisadi nəzəriyyədə neft gəlirlərinin optimal istifadəsinə dair müxtəlif konseptual baxışlar və modellər təşəkkül tapmaqdadır. Bunlardan ən geniş yayılmışı Engel və Valdes yanaşmasıdır ki, burada da neft gəlirlərinin nəsillər arasında effektiv bölüşdürülməsi prinsipləri özünə yer tapmışdır. Bu yanaşmanın əsasını «daimi (dəyişməz) gəlirlər» hipotezi təşkil edir və bu hipotezə görə iqtisadi subyektlər öz gəlirlərinin yalnız daimi hissəsini xərcləyə bilərlər. Bu o deməkdir ki, dövlət bütün zamanlarda milli sərvətlərin dəyərini dəyişməz səviyyədə saxlamalıdır.

Bu ilk növbədə neft sərvətlərinin maliyyə aktivlərinə transformasiyası vasitəsilə təmin olunmalıdır ki, gələcəkdə əldə olunacaq faiz dividendləri neft sərvətlərinin tükənməsi səbəbindən gəlirlərin azalması effektini neytrallaşdırmış olsun. Bu prinsipə əsaslansaq deyə bilərik ki, bu gün hökumətin neft gəlirlərinin cari istehlakı gələcəkdə əldə olunacaq faiz gəlirlərinə (neft aktivləri üzrə) bərabər olmalıdır.

Bu modelə görə adambaşına düşən neft sərvətlərinin dəyişməz saxlanması prinsipi o zaman optimal sayılır ki, adambaşına düşən qeyri-neft ÜDM-i uzunmüddətli perspektivdə sabit səviyyədə qalır. Əgər adambaşına düşən qeyri-neft ÜDM-in artması gözlənilirsə, onda neft gəlirlərinin onsuz da varlı olan gələcək nəsillər üçün saxlanması nəsillərarası transfertlər modelinə bir o qədər də adekvat deyildir. Əksinə, əgər qeyri-neft ÜDM-in azalması proqnozlaşdırılırsa (məsələn, əhəlinin sayının artması səbəbindən), optimal fiskal strategiya tələb edir ki, adambaşına düşən sərvətlərin dəyişməz yox, artan trayektoriyası təmin olunmalıdır.

Hökumətin məqsəd funksiyası ondan ibarət olmalıdır ki, baxılan dövr ərzində adambaşına düşən sərəncamda qalan gəlirlərin hamarlaşdırılması vasitəsilə əhəlinin maksimal rifah halına nail olunsun. Burada adambaşına düşən sərəncamda qalan gəlirlər dedikdə, vergilərin ödənilməsindən sonra adambaşına düşən qeyri-neft ÜDM-i ilə adambaşına düşən və neft gəlirləri hesabına maliyyələşən hökumət

xərclərinin cəmi nəzərdə tutulur. Beləliklə, neftlə maliyyələşən xərclər ictimai istehlaka və ya sosial transfertlərə ekvivalent olan anlayışdır.

Hökumətin zamanlararası (intertemporal) büdcə məhdudiyyətləri belə bir siyasət prinsipini nəzərdə tutur ki, gələcək neft gəlirlərinin bu günki xalis dəyəri gələcək xərclərin bu günki xalis dəyəri və borcun xalis dəyərinin dəyişməsinə bərabər olmalıdır. Bu zamanlararası büdcə məhdudiyyəti aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

- hər bir dövr üçün hökumətin büdcə məhdudiyyəti müəyyənləşdirilir;
- neftlə bağlı fiskal gəlirlər və neft yataqlarının istismarı arasında əlaqə tapılır və bu əsasda büdcə məhdudiyyəti müəyyən olunur.

Hər bir dövr üçün hökumətin büdcə məhdudiyyətinin müəyyənləşməsi büdcə kəsirinin hökumətin xalis aktivlərinin azalması hesabına maliyyələşməsinə nəzərdə tutan konsepsiyadır. Qeyri-neft kəsiri (neft hasilatı ilə gəlirlərdən və neft aktivləri üzrə faiz gəlirlərindən təmizlənmiş dövlət büdcəsi kəsiri) cəmi neft sərvətləri üzrə qazanılmış faizlərin, neft sərvətinin və dövlət borcunun dəyişməsi hesabına maliyyələşdirilir.

Bu şərtin əsas ehtimalları ondan ibarətdir ki, hər bir dövrdə qeyri-neft xərcləri (dövlət borcuna xidmət daxil olmaqla) qeyri-neft gəlirlərinə bərabərdir və qeyri-neft ÜDM-ində sabit xüsusi çəkiyə malikdir. Bu ehtimala əsasən hökumət neft gəlirlərini bütün nəsillər arasında elə bölüşdürməlidir ki, daha az gəlirə malik nəsillərin maddi rifahı yüksəlmiş olsun. Dövlət borcunun qeyri-neft ÜDM-də sabit payı ehtimal edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qayda ilə adambaşına düşən sərəncamda qalan gəlirlərin daimi (dəyişməz) trayektoriyası kəmiyyət baxımdan məlum olan müəyyən dövr üçün hesablanı bilər. Burada Engel və Vandelin «alqoritmi»-nə riayət etmək lazımdır. Bu alqoritmə əsasən neft gəlirləri dövr ərzində (məsələn, Azərbaycan şəraitində 30 il) ən kasıb nəsilin gəlirinin yüksəldilməsinə sərf olunur o vaxta qədər ki, bu nəsil maddi rifahı ondan bir qədər üstün olan nəsilin rifah səviyyəsinə gəlib çatır. Əgər bu halda neft gəlirləri tükənməyibsə, iki ən kasıb nəsilin gəlirləri o vaxta qədər artırılır ki, bu gəlirlər maddi rifahına görə onlardan üstün olan 3-cü nəsilin gəlir səviyyəsinə bərabərləşir. Bu alqoritm zəncirvari sürətdə neft gəlirləri tükənənə qədər

davam etdirilir. Yekunda sərəncamda qalan gəlirlər adambaşına düşən qeyri-neft ÜDM-in artım tempi səviyyəsində yüksəlir.

Bu metodologiya əsasında cəmi optimal xərclər, optimal icmal dövlət büdcəsinin kəsiri və optimal qeyri-neft büdcə kəsirinin qeyri-neft ÜDM-nə nisbətləri tapılır. Alınmış nəticələr iki parametrlər kateqoriyasına qarşı çox həssasdır:

- hökumətin niyyətlərini əks etdirən parametrlər: vaxt intervalı və vaxt seçimi faktoru;

- hökumətin birbaşa nəzarətində olmayan parametrlər: əhalinin artımı, beynəlxalq faiz dərəcələri, qeyri-neft ÜDM-in artım tempi, neftin qiymətinin dəyişməsi.

Birinci parametrlər kateqoriyası mahiyyət etibarilə hökumətin neftdən əldə olunan bütün gəlirlərin gələcək dövrlər üçün saxlanmasıya can atıldığını nümayiş etdirir. Əgər faiz dərəcəsi vaxt seçimi faktoruna bərabərdirsə, hökumət sərəncamda qalan gəlirlərin hədəflənən vaxt intervalında sabit qalmasına səy göstərməyə çalışacaqdır. Lakin əgər faiz dərəcəsi aşağıdırsa hökumət istehlakı vaxt etibarilə irəli çəkməyə meylli olacaqdır.

Eyni ilə qeyri-neft ÜDM-in artım tempi əhalinin artım tempinə bərabər olduqda, sərəncamda qalan gəlirlərin qeyri-neft hissəsi dövr ərzində sabit qalacaqdır. Bu o deməkdir ki, hökumət üçün dövrlər arasında neft gəlirlərini bərabər nisbətlərdə bölüşdürmək daha optimal variantdır. Lakin, əgər qeyri-neft ÜDM-in artım tempi daha yüksəkdirsə, neft gəlirlərinin irəlidəki dövrlərə atılması da optimal haldır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu modelin praktiki tətbiqini siyasi risklər sərt məhdudlaşdıran əsas amildir. Belə ki, optimal fiskal çərçivədə bir neçə il ərzində böyük həcmdə qeyri-neft kəsirinə yol verilə bilər. Lakin, optimal fiskal traektoriya mütləq tələb edir ki, yaranmış kəsir digər illərdə sabit profisit ilə əvəz olunmalıdır. Bu isə siyasi hökumət qarşısında kifayət qədər problematik məsələdir. Çünki əgər bu günkü hökumət sərt fiskal məhdudiyyətlərə riayət edirsə, sabahkı hökumət tam əksinə olan fiskal strategiyaya üstünlük verə bilər. Ona görə də qeyri-neft defisitinin hədəflənən parametrlərinə yönəldilmiş makroiqtisadi modelin həyat qabiliyyətinin və

iqtisadi siyasətdə təhlil – nəzarət vasitəsi kimi rolunun strateji qərarlarda inkar edilməsi tamamilə mümkün bir haldır.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında qeyri-neft sektoru mühüm rol oynasa da, büdcə gəlirlərinin artım tempində onun iştirakı zəifdir və büdcə gəlirlərinin artımında neft sektorunun ödədiyi vergilərin payı daha böyükdür. Şübhəsiz ki, neft gəlirləri qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün mühüm maliyyə mənbəyidir. Bununla belə, bu sektorun inkişafı yalnız maliyyə mənbələri ilə məhdudlaşmır. Burada bir çox institutsional amillər də həlledici rola malikdir. Burada ən başlıca prioritetlərdən biri - qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialını maksimum nəzərə alan optimal vergi strategiyasının işlənməsidir. Məhz vergi yükünün cüzi yox, əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması qeyri-neft sektorunda çox mühüm stimül yaratmaq imkanındadır. Bu gün hökumətin gördüyü tədbirlər vergi yükünün azaldılmasına yönəldilməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Müasir dövr özünün inkişafının qlobal həcminə, münasibətlərin mürəkkəbliyinə, iqtisadi hadisələrin çevikliyinə görə əvvəlki dövrlərdən xeyli fərqlənir. Hal-hazırda dünya neft sənayesində mühüm rol oynayan respublikamıza dünya ölkələrinin maraqlarının arasında neft amili xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ölkəmizin ilkin iqtisadi yüksəlişi əsasən neft ixracının hesabına olmuş, sonradan neft və qaz istehsalına yardımçı olan sənaye sahələri inkişaf etmişdir. Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ölkəmizdə neft sektoru ilə yanaşı başqa sahələrin də inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar vardır və bu istiqamətdə düzgün, məqsədyönlü investisiya siyasəti aparılır. Son illərdə digər sferalarda olduğu kimi dövlət maliyyəsi sferasında da sabitlik hökm sürməkdədir. Eyni zamanda, dövlətin büdcə-vergi siyasəti və onun iqtisadi siyasətin digər istiqamətləri, xüsusən də monetar siyasətə effektiv koordinasiya ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlı xarakter almasında mühüm rol oynamışdır.

Qeyd olunur ki, gələcək illərdə ölkəyə daha çox həcmli neft gəlirlərinin daxil olması ilə əlaqədar olaraq, dövlət büdcəsi xərclərinin də surətlə artması makroiqtisadi sabitlik üçün müəyyən problem yaratmaq ehtimalının yüksək olduğunu nəzərə alsaq,

onda, dövlət büdcəsinin neft sektoru hesabına artmış gəlirlərinin istifadəsinin istənilən miqyası makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması müstəvisində müəyyən olunmalıdır. Büdcə-vergi və monetar koordinasiya sistemlərinin gücləndirilməsi, düzgün xərc strategiyasının həyata keçirilməsi yaxın illərdə makroiqtisadi sabitliyin qorunması üçün vacib şərtlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Fiskal strategiyanın reallaşması isə bu istiqamətdə həlledici rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, neft gəlirlərinin fiskal ekspansiyada fəal istifadəsi valyuta və pul bazarlarında davamlı gərginlik yaradan amildir. Təbii ki, həm milli valyutanın dolara nisbətən kəskin bahalaşması, həm də pul kütləsinin arzuolunmaz dərəcədə artması problematik bir haldır. Bu problem özünü neft gəlirləri istisna olmaqla dövlət büdcəsinin real kəsirinə nəzər saldıqda aydın görmək olar (Cədvəl 3.1.).

Cədvəl 3.1.

**2007-2014-cü illər ərzində dövlət büdcəsinin gəlirləri, xərcləri və
büdcə kəsirinin ÜDM-də xüsusi çəkisi**

Göstəricilər	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi daxili məhsul (mlyn.manat)	4718,1	5315,6	6062,5	7146,5	8530,2	12522,6	18746,2	26815,1
Büdcənin gəlirləri (mlyn.manat)	714,6	784,8	910,2	1220,9	1509,5	2055,2	3868,8	6006,6
Büdcə gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	15,1	14,7	15,0	17,1	17,7	16,6	20,6	22,4
Büdcənin xərcləri (mlyn.manat)	764,0	807,5	931,8	1234,5	1502,1	2140,7	3790,1	6086,2
Büdcə xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	16,2	15,2	15,4	17,3	17,6	17,1	20,2	22,7
Büdcə kəsiri (mlyn.manat)	-49,3	-22,7	-21,5	-13,6	7,3	-85,6	78,6	-79,6
Büdcə kəsirinin ümumi daxili məhsula nisbəti, %-lə	1,0	0,4	0,4	0,2	0,1	0,7	0,4	0,3

Göründüyü kimi, makroiqtisadi sabitliyi və iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı meydana çıxacaq, keyfiyyətə yeni tələbləri nəzərə alaraq, ehtiyatlı xərc siyasətinin yeridilməsi vacibdir. Çünki büdcənin gəlirləri artdıqca, dövlət xərcləri də artmaqda davam edəcəkdir.

Qeyri-neft sektorunun ödədiyi vergilərin artım sürətinin neft sektorunun ödədiyi vergilərin artım sürətindən geridə qalmasına baxmayaraq, birinci daha sabit artım tempinə malikdir. Neft sektorunun ödədiyi vergilərin həcmi dünya bazarının konyunkturundan daha çox asılıdır.

Baxılan dövr ərzində qeyri-neft sektorunun büdcənin ümumi daxilolmalarında xüsusi çəkisinin yüksək olması neft sektorunun ödədiyi vergilərin həcmində azalmanın dövlət büdcəsinin ümumi daxilolmalarına olan mənfi təsirinin yumşalmasını təmin edir. Lakin, neft sektorunun ödədiyi vergilərin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisinin getdikcə artması dövlət büdcəsi daxilolmalarını və xərcləmələrinin neft bazarının konyunkturundan asılılığını gücləndirir.

2008-ci ildən başlayaraq dövlət büdcəsi daxilolmalarının artımında neft sektorunun ödədiyi vergilərin mühüm rolu vardır ki, bu artım da ilk növbədə dünya bazarında qiymətlərin artması ilə bağlıdır. Dünya neft bazarında qiymətlərin neft ixracatçıları üçün əlverişli səviyyədə olduğu vaxtlarda dövlət büdcəsinin gəlirləri artır, qiymətlərin qeyri-əlverişli səviyyəyə düşdüyü zamanda isə dövlət büdcəsinin gəlir daxilolmalarında və normal xərclərin maliyyələşdirilməsində gərginliklər yaranır.

Qeyri-neft sektorunun ödədiyi vergilərin həcmnin artması isə bu sektorda iqtisadi canlanmanın nəticəsidir. Qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları xarici tərəddüdlərə məruz qalmır və hökumətin fiskal tədbirlərinin sabitliyinə şərait yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun ödədiyi vergilərin həcmnin real artımı vergi dərəcələrinin aşağı salınması şəraitində baş verir. Bu da onu göstərir ki, qeyri-neft sektoru üzərində vergi ağırlığının azalması bu sektorda canlanmaya və nəticə etibarilə ödənilən vergilərin həcmnin artmasına imkan verir.

Qeyri-neft sektorunda bir sıra sahələrin həyat fəaliyyətinin saxlanması məqsədilə hökumət dəyərinin tamamilə ödənilməməsinə baxmayaraq enerji daşıyıcılarının qeyri-neft sektoruna təklifini dayandırmır və beləliklə, qeyri-neft sektorunun həyat fəaliyyətinin neft sektoru tərəfindən subsidiyalaşdırılması effektini yaradır. Qeyri-neft sektorunun ödəniş qabiliyyətinin aşağı olması sürətli iqtisadi

inkişafın təmin olunmasına ciddi əngəl yaradan ödəməmələr probleminin yaranmasına səbəb olur.

İqtisadiyyatda qarşılıqlı ödəməmələr sistemində yeganə xalis kreditor mövqeyinə Dövlət Neft Şirkəti malikdir. Azərenerji, Azəriqaz, Dəmiryol idarəsinin öz məhsullarının haqlarını ala bilməməsi onları Dövlət Neft şirkəti qarşısında borclu durumuna salmışdır. Satılan enerjinin, su və qazın haqlarının ödənilməsi sisteminin qeyri-təkmil olması, onların istehlakçılara çatdırılması zamanı həddən artıq texniki itkilərin və qeyri-rəsmi mənimsəmə hallarının mövcud olması da həmin sahələrin ödəniş qabiliyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdəndir. Bununla yanaşı, yuxarıdakı məlumatlardan göründüyü kimi ən böyük məbləğdə xalis borclu mövqeyinə isə Azərkimya dövlət şirkətinin müəssisələri malikdir. Bu isə bu sahəyə daxil olan müəssisələrin yalnız dolayı subsidiyalar hesabına fəaliyyət göstərdiyini və ümumiyyətlə desək, həmin sahənin iqtisadi resursların səmərəsiz istifadəçisi olduğunu göstərir. Bütün bunlar özünün maliyyə ağırlığını son nəticədə neft sektorunun üzərinə qoyur. Neft sektoru da öz növbəsində dövlət büdcəsi qarşısında vergi üzrə öhdəliyini tam ödəyə bilməmək vəziyyəti ilə üzləşir.

Sahələr arasında borc probleminin həll edilməməsi qeyd etdiyimiz kimi, dövlət büdcəsinə olan külli miqdarda vergi borclarının mövcud olmasına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində qeyri-neft sektoru sahələrinin dövlət büdcəsinin iştirakı olmadan dolayı olaraq (kvazi-büdcə əməliyyatları) subsidiyalaşdırılması təcrübəsini yaradır.

Neft sektorunun qeyri-neft sektorunu ödəməmələr formasında maliyyələşdirməsi ikincinin belə şəraitdə fəaliyyət göstərməsi ənənəsini yaradır və qeyri-neft sektoru artıq bu şəraitə adaptasiya olunur. Bu şəraitin aradan qaldırılması isə artıq ödəməmələr probleminin yaranmasında mühüm amil kimi çıxış edən və səmərəsiz fəaliyyət göstərən sahələrin həyat fəaliyyətinin dayandırılması zərurətini yaradır.

Azərbaycanda dövlət büdcəsi, neft fondunun gəlirlərinin getdikcə artması geniş maliyyə bazasına malik bu tipli fondların yaradılmasına real imkanlar açır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə dövlət maliyyə fondlarının vəsaitləri aşağıdakı formalarda yerləşdirilə bilər:

- Əsas fondların alınması, yeniləşdirilməsi üçün uzunmüddətli, aşağı faizli kreditlərin təqdim edilməsi;
- Dövriyyə vəsaitinin tamamlanması üçün simvolik faizlə qısamüddətli kreditlərin təqdim edilməsi;
- Veksellərin uçotunun və akseptləşdirilməsi əməliyyatlarının həyata keçirilməsi;
- Riskli, lakin perspektivi yüksək olan yeni biznes fəaliyyətinin kreditləşdirilməsi;
- İnnovasiya layihələrinin kreditləşdirilməsi;
- Lizing xidmətinin təşkili.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə dövlət maliyyə fondlarının fəaliyyəti təkcə maliyyə vəsaitlərinin təqdim edilməsi ilə yekunlaşmamalı, eyni zamanda aşağıdakı xidmət növləri ilə tamamlanmalıdır:

- Menecmentin təşkili üzrə tövsiyələrin verilməsi;
- Kredit risklərinin dəyərləndirilməsi;
- Yeni biznes imkanlarının mövcudluğu ilə bağlı informasiyaların verilməsi, konsaltinq xidməti, biznes planların tərtibi;
- Kreditləşmə tarixi üzrə reyestrin aparılması və hər müəssisə üzrə kredit ödəmək mədəniyyətinin təhlili;
- Menecerlərin tədrisi sisteminin təşkili;
- Modern texnologiya, xammal və istehsal məqsədləri üçün digər növ vasitələrin daha əlverişli qiymətlərlə alınmasına yardım edilməsi;
- Biznes qurumları arasında əlaqələrin yaradılmasına yardım edilməsi;
- Məhsulun ixracının təşkili ilə bağlı məsləhətlərin verilməsi.

Neft gəlirlərinin əsasən fəal yığım vasitəsi kimi istifadə olunması, yəni neft fondunda aktivlərin dinamik artımı və qorunub saxlanması strateji önəm kəsb edir. Yaxın gələcəkdə nəzərdə tutulan neft-qaz müqavilələrinin reallaşması nəticəsində, Azərbaycan dünyanın ən zəngin neft-qaz ölkəsinə çevriləcəkdir. Neft yataqlarının mənimsənilməsi, böyük kapital qoyuluşu, müasir texnika və texnologiyanın tətbiqi

külli miqdarda xarici investisiyaların cəlb edilməsi neftdən gələn gəlirlərin və nəticədə, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Belə şəraitdə, büdcənin sosial və iqtisadi tərəflərinin optimallaşdırılmasının iki üsulu – radikal və evolyusiya üsulları formalaşdı. Birinci üsul - büdcənin səfərbərlik modeli şəraitində, ikinci üsul isə büdcənin bazar modeli və sosial dövlət şəraitində reallaşdırılırdı. Büdcənin hər iki modelinin ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, hər iki halda həyat risklərindən müdafiənin sənaye prinsipi əvəzində bütün əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində dövlət məsuliyyəti əsas götürülür, sosial həmrəyliyə, ədalət və ünvanlı yardıma üstünlük verilir, insanın sosial hüquqları, vətəndaşların konstitusion hüquqları əsas götürülür.

Hər iki model üçün xarakterik cəhət dövlətin sosial funksiyalarının gücləndirilməsi və bunula yanaşı büdcənin sosial xərclərinin mütləq və nisbi həcmnin artmasıdır. Bu, vergi sisteminin rolunun yüksəldilməsi və insanların sosial-iqtisadi həyatına dövlətin təsirinin gücləndirilməsi ilə müşayiət olunur. Büdcənin sosial xərclərinin əsas funksional istiqamətləri də eynidir: sosial təminat, sosial sığorta və maddi yardım.

Dövlət büdcəsi vasitəsilə əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının idarə olunması, dinamik inkişafının stimullaşdırılması üçün onu əsas maliyyə mənbəyinə və iqtisadi sistemə təsir etmək imkanına malik olan alətə çevirmək lazımdır. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, o cümlədən sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş, dövlət proqramlarında büdcə gəlirləri hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan layihələrin maliyyələşdirilməsini təmin etmək məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədemüvafiqdir:

- büdcə gəlirlərinin artımı hesabına mərhələlərlə yoxsulluğun azaldılması;
- sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanmış proqramlara maliyyə dəstəyinin artırılması;
- fundamental elmin inkişafı baxımından onun maddi texniki bazasının yaxşılaşdırılması üçün maliyyə təminatının yüksəldilməsi;

- dövlət idarəetmə sistemində aparılan struktur islahatlarını davam etdirmək;
 - dövlət borclarının idarəetmə mexanizmini təkmilləşdirmək;
 - əsaslı dövlət vəsaitindən səmərəli istifadəyə nəzarəti gücləndirmək;
 - minimum əmək haqqının artırılması və əməyin ödəniş sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işləri davam etdirmək;
 - qeyri-neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin artımını təmn etmək;
 - dövlət zəmanəti ilə kredit alan təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzaət mexanizmi təkmilləşdirmək ;
 - qiymətli kağızlara olan təlabatı artırmaqla normal rəqabət prinsipləri əsasında faiz dərəcələrinin aşağı salınmasına nail olmaq;
 - regionlarda əmək ehtiyatlarından, təbii və maliyyə potensialdan səmərəli istifadə etməklə yerlərdə maliyyə tarazlığının təmin edilməsinə nail olmaq;
 - getdikcə güclənən inflyasiyanın və qiymət artımının qarşısını almaq istiqamətində kompleks tədbirlər görmək;
 - dövlət vəsaitinin təyinatı üzrə xərclənməsi üzərində nəzarətin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə xəzinə nəzarətini gücləndirmək;
- Qeyri-neft sənaye sahələrinin, xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin, inkişafını təmin etmək, məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək və əhalinin güzəranını daha da yaxşılaşdırmaq qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir. Bu məqsədlə:
- gələcəkdə də xərclərin investsiya və sosialyönümlülüyünə üstünlük vermək;
 - büdcə təşkilatlarında borclanma prosesini çevik idarə etmək;
 - dövlət olan əmlakının idarə edilməsi mexanizmini təkmilləşdirməklə dövlət büdcəsinə daxilolmaları artırmaq;
 - dövlət rüsumuna cəlb olunan xidmətlərin tərkibinin genişləndirməklə onun yığılmasına nəzarəti gücləndirmək;
 - büdcə gəlirlərinin və xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, habelə şəffaflığının artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının formalaşdırılması istiqamətində işi davam etdirmək.

Yuxarıda deyilənlərdən və əldə olunan iqtisadi nailiyyətlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, respublikada makroiqtisadi sahədə nailiyyətlərin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biri də düzgün büdcə – vergi siyasətinin həyata keçirilməsi olmuşdur. Büdcə-vergi siyasətinin və maliyyə sistemində aparılan islahatların mühüm istiqamətləri kimi büdcə gəlirlərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılması, dövlətə məxsus maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək baxımından, xəzinədarlığın işinin daha da təkmilləşdirilməsi, xərclərin icrasının maliyyə planlaşdırılması əsasında həyata keçirilməsi və vergi məkanını genişləndirməklə vergi yükünü azaltmaq olmuşdur. Göründüyü kimi, müasir şəraitdə dövlətin büdcə-vergi siyasətində büdcə tarazlığının qorunması çox vacib şərtlərdən biri olduğu üçün büdcə-vergi siyasətini elə bir şəkildə uyğunlaşdırmaq tələb olunur ki, dövlət büdcəsi bu uyğunlaşmanın uğursuzluğunda iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə salmasın. Çünki hər bir siyasətin pozitiv nəticələrindən başqa neqativ nəticələrinin də ola bilməsini yaddan çıxarmaq lazım deyildir.

Məlumdur ki, vergi dərəcələrinin azaldılması uzunmüddətli dövrdə iqtisadi aktivliyi artırmaqla vergi bazasının genişlənməsinə və büdcənin vergi daxilolmalarının artmasına səbəb olur. Lakin bu məqamda əsas problem iqtisadiyyatın hansı fazada olmasını düzgün müəyyənləşdirmək və buna uyğun olan optimal vergi dərəcələrinin müəyyənləşməsidir. Əks halda vergi dərəcələrinin azaldılması istiqamətində atılan addımlar uzunmüddətli dövrdə də lazımi effekti verməyə bilər və büdcə daxilolmalarını müəyyən qədər azalda bilər. İndiki vəziyyətdə iqtisadiyyat üçün bu risk o qədər də yüksək deyil. Çünki artıq 2010-cu ildə vergi daxilolmalarının 70%-dən artığı neft sektorundandır. Bu sektordan vergi yığımını əvvəlcədən təsbit edilə bilər.

Beləliklə, əslində vergi dərəcələrinin azaldılması büdcə daxilolmalarının kəskin təsir etməyə bilər. Lakin qeyri-neft sektoru uzunmüddətli perspektivdə bu cür güzəştlərdən faydalana bilər. Bu isə vergi bazasının diversifikasiyasına gətirib çıxara bilər ki, ölkə iqtisadiyyatının buna ehtiyacı böyükdür. Neft faktorunun xüsusi təsiri belə yüksək qalarsa əlavə risklər yarana bilər. Xarici neft şirkətlərinin dövlət

büdcəsinə ödədikləri vəsaitin (əsasən mənfəət vergisi formasında) miqdarının artması nəticəsində 2012-ci ildə xarici neft kompaniyalarının dövlət büdcəsinə ödədikləri mənfəət vergisinin ümumi məbləği 1216,9 milyon manat (1,398 milyard dollar) olmuşdur. Həmçinin 35 milyon dollar məbləğində vəsait vergi orqanlarının neft şirkətlərində apardığı yoxlamalar nəticəsində ortaya çıxmış yanlış hesablamalara görə əlavə olaraq büdcəyə cəlb edilmişdir. ARDNŞ-in isə ötən il dövlət büdcəsinə ödədiyi vəsait 734.6 milyon manat (844 milyon dollar) təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci ilə nisbətən 34.8% çoxdur. Buraya Dövlət Neft Fondundan büdcəyə 585 milyon manatlıq stabil transferləri də əlavə etsək büdcədə neft faktorunun payının 65%-dən çox olduğu ortaya çıxır (2536.5 mln.AZN).

Respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı ən vacib strateji istiqamət - neft bumu nəticəsində makroiqtisadi sabitlik üçün yarana biləcək təhlükələrin aradan qaldırılmasıdır. Burada əsas vəzifə milli valyutanın möhkəmlənməsinin qarşısının alınması və inflyasiyanın normal səviyyədə saxlanması məqsədilə müvafiq dövlət siyasəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- neft gəlirlərinin nəzərdə tutulmuş səviyyəsindən artıq hissəsinin yığım fondunda cəmləşdirilməsi;
- dövlət xərclərinin orta və uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarına uyğun həyata keçirilməsi;
- büdcə xərclərinin artırılması zamanı onun məcmu tələbin komponentlərinə ayrılıqda göstərdiyi təsir və təklifin strukturu ilə uyğunluğuna diqqət yetirilməsi;
- dövlət xərcləmələrinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi;
- maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi, həmçinin dolaylı subsidiyalaşma hallarının azaldılması;
- gözlənilən inflyasiya meyllərinin qarşısının alınması üçün həyata keçirilən sterilizasiya tədbirlərinin çevikliyinin artırılması və s.

Cədvəl 3.3.

Azərbaycan Respublikasının 2010-2013-cü illər üzrə icmal büdcəsinin göstəriciləri (mln. manatla)

	2010	2011	2012	2013
İcmal büdcənin gəlirləri:	7402,7	8587,1	13629,4	14343,1
o cümlədən				
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	5335,7	6466,5	7165,6	7563,1
Naxçıvan MR-nın büdcəsinin gəlirləri	161,9	194,3	217,6	235,0
DSMF gəlirləri	920,2	1062,0	1299,8	1552,1
Dövlət Neft Fondunun gəlirləri	1555,7	1588,2	5984,2	6193,4
Xarici kreditlər	349,0	272,0	87,0	73,0
Sair daxilolmalar	330,0	390,2	377,9	371,3
İcmal büdcənin xərcləri	7195,6	7862,0	8446,1	8899,0
o cümlədən				
Dövlət büdcəsinin xərcləri	5714,7	6562,5	7260,6	7657,1
Naxçıvan MR-nın büdcəsinin xərcləri	161,9	194,3	217,6	235,0
DSMF xərcləri	920,2	1062,0	1299,8	1552,1
Dövlət Neft Fondunun xərcləri	969,7	767,1	705,9	655,3
Xarici kreditlər hesabına maliyyələşən layihələr üzrə xərclər	349,0	272,0	87,0	73,0
Enerji sektoruna dövlət büdcəsindən edilən dolayı subsidiya	330,0	390,2	377,9	371,3
İcmal büdcənin kəsiri(artıqlığı)	207,1	725,1	5183,3	5444,1
o cümlədən				
Dövlət büdcəsinin kəsiri	-379,0	-96,0	-95,0	-94,0
Dövlət Neft Fondunun gəlirləri nəzərə alınmadan icmal büdcənin kəsiri(artıqlığı):	- 348,7	-863,1	-800,9	-749,3

Mənbə: AR DSK-nin məlumatları

Növbəti bir neçə ildə neft hasilatının kəskin yüksəlməsi büdcəyə böyük həcmli pulların daxil olacağını deməyə əsas verir. Ancaq bu artım qısamüddətli olacağından, vəsaitlərin optimal idarə olunması çox vacib məsələdir. Büdcə xərclərinin indiki tempə artımı, bir tərəfdən, inflyasiya təzyiqi, digər tərəfdən də, neft hasilatının azalacağı təqdirdə maliyyələşmə problemi yaratmaqla ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün ciddi maneəyə çevrilə bilər.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, vergi ödəyicisindən tutulan vergilər onun məcmu gəlirinin 30-40 faizindən çox olduqda, iqtisadi fəallığın səviyyəsi aşağı düşür, ölkəyə qoyulan investisiyaların həcmi azalır. Son beş il üzrə vergi yükünün

səviyyəsinə diqqət yetirsək, bu göstəricinin 20 faiz həddini ötmədiyini görmək olar. Bu bir çox ölkələrlə müqayisədə çox aşağı göstəricidir, Avropa ölkələrində faktiki vergi yükünün səviyyəsi respublikamızla müqayisədə çox yüksəkdir. MDB dövlətlərinə gəldikdə isə, vergi yükü Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Belarus kimi dövlətlərdən aşağıdır. Əgər Avropa ölkələrinin vergi qanunvericiliyinə diqqət yetirsək, görə bilərik ki, ƏDV dərəcəsinin orta göstəricisi bu ölkələr üzrə 19,5%, mənfəət vergisi dərəcəsinin orta göstəricisi isə 24,2%-dir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcəsinin maksimal həddi üzrə orta göstərici isə bu ölkələr üzrə 40,8% təşkil edir. Deməli, Azərbaycanda ƏDV-nin dərəcəsi Avropa ölkələri üzrə ƏDV dərəcəsinin orta göstəricisindən aşağıdır.

Mənfəət və gəlir vergisinin dərəcələrinin də Avropa ölkələri üzrə orta göstərici ilə müqayisəsi zamanı bu hal müşahidə olunur. MDB-yə üzv olan ölkələr üzrə ƏDV-nin orta göstəricisi 18,8%, mənfəət vergisinin orta göstəricisi 22,9%, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin orta göstəricisi isə 21,3%-dir. Bütün bunlarla yanaşı, hökumət vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanması və vergi sisteminin liberallaşdırılması istiqamətində siyasət yürütməli, vergi dərəcələrinin perspektivdə aşağı salınması ilə bağlı qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklər edilməsini diqqətdə saxlamalıdır.

Vergi siyasətinin bütün parametrlər üzrə optimallaşdırılması effektiv iqtisadi tədqiqatların, o cümlədən empirik tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilə bilər. Bu baxımdan, büdcə-vergi siyasəti üzrə iqtisadi tədqiqat bazasının gücləndirilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Vergi intizamının artırılması üçün ilk növbədə vergitutmanın ədalətlik və obyektivlik prinsiplərinə riayət edilməsinə, vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılmasına ehtiyac vardır. Vergi intizamının artırılması prosesin hər iki tərəfindən, yəni həm vergi orqanı əməkdaşlarından, həm də vergi ödəyicilərindən eyni zamanda asılıdır. Yəni vergi intizamının artırılması birtərəfli olaraq vergi ödəyicilərindən asılı olan bir proses deyil.

Vergi intizamının gücləndirilməsi ayrı-ayrı vergi növləri üzrə islahatları zəruri edir. ƏDV-nin inzibatçılıq sisteminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində də tədbirlər gücləndirməlidir. Bu həmin sahədə bütün nöqsanların, məsələn, vergi ödənişindən

yayınma faktlarının aradan qaldırılmasına və dövlət büdcəsinə ƏDV daxilolmalarına təsir göstərə bilər. Bu sahədə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlıq çərçivəsində bir sıra qanunverici təşəbbüslər qaldırılıb və Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilib. 2006-cı ildən ƏDV qeydiyyatı üzərində nəzarətin gücləndirilməsi nəticəsində 5304 vergi ödəyicisinin ƏDV qeydiyyatı ləğv edilib. Bunlar ƏDV üzrə külli miqdarda vergi borcları yaradan vergi ödəyiciləridir. ƏDV çoxpilləli ümumi istehlak vergisidir və o, məhsul, iş və xidmətlərlə bağlı əməliyyatların bütün mərhələlərində tətbiq edilir. Maliyyə hesablaşmalarının hər bir mərhələsində tətbiq olunduğu üçün nəzarət mexanizmlərinin nə qədər güclü olmasına baxmayaraq, bu vergidən yayınmağa meyllik daim vardır və bunun üçün tətbiq edilən sxemlər də bir o qədər fərqli və çoxdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: «Bir önəmli məsələ də budur ki, bizdə əmlak vergisinin tutulması şəffaf deyildir. Yəni əmlak vergisi var, amma əmlakın qiymətləndirilməsi məsələsi, hesab edirəm ki, lazımı səviyyədə deyildir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər bir mənzil sahibi, yaxud da ki, mülk sahibi ildə müəyyən əmlak vergisi verir. Ancaq o şərtlə ki, onun mülkiyyəti bazar qiyməti ilə qiymətləndirilir. Bizdə isə verilən məlumatlara görə bu qiymət simvolikdir. Bu, çox ciddi məsələdir. Bunun həlli həm Azərbaycanda gedən proseslər dünyadagedən proseslərlə uyğunlaşdırar, həm də büdcəmizə əlavə gəlir mənbəyi yarada bilər... Azərbaycanda bütün əmlak gərək bazar qiyməti ilə qiymətləndirilsin».

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, əmlak vergisi üzrə vergitutma obyektini kimi torpaq, bina və s. daşınan və daşınmaz əmlaklar götürülür. Bu baxımdan əmlak və torpaq vergisi növünün eyni məqsədə xidmət etdiyini nəzərə alaraq, onları birləşdirmək və vahid vergi növü kimi tətbiq etmək aktualdır. Lakin ölkəmizdə torpaq bazarının formalaşmaması və torpağın qiymətinin müəyyən edilməsi metodlarının işlənməməsi bu vergi növlərinin birləşdirilməsində müəyyən əngəllər yaradır. Daşınmaz əmlak kateqoriyasına aid olan torpaq qiymətləndirilərək alqı-satqı predmeti kimi götürülsə, perspektivdə torpaq vergisi ilə əmlak vergisini birləşdirmək barədə konkret tədbirlər görmək olar. Təbii ki, bu vergi qanunvericiliyinin

sadələşdirilməsi, sahibkarlara daha aydın və şəffaf metodlardan istifadə imkanının verilməsinə xidmət edə bilər. Eyni zamanda, bu vergilərin birləşdirilməsi üçün bir sıra başqa iqtisadi əsasların da yaranması zərurəti vardır. Torpaq vergisi ölkədə iqtisadi fəallığı artıran vergi növlərindən biridir. Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq, torpaq sahəsinə görə hər il sabit tədiyyə şəklində hesablanır. Bu vergi növünün göstərilən formada tətbiqi sahibkarı onun sərəncamında və mülkiyyətində olan torpaq sahələrindən səmərəli istifadə etməyə məcbur edir. Bununla əlaqədar, torpaq vergisi renta tipli əmlak vergisi xarakteri daşıyır. Müasir dövrdə həm torpaq, həm də əmlak vergilərinin daxilolmalarda xüsusi çəkisi nisbətən azdır. Bir çox ölkələrdə torpaq əmlakın qiymətli hissəsi hesab edilir və onlara vahid vergi rejimi tətbiq edilir. Bəzi ölkələrdə isə torpaq vergisi də əmlak vergisinin tərkibində olmaqla, yerli büdcələrin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İndiki mərhələdə əsas diqqət həm də əmlak vergisinin büdcəyə cəlb edilməsində olan problemləri aradan qaldırmağa yönəldilməlidir. Hazırda ölkəmizdə əmlak vergisinin tam şəkildə vergitutma bazasına daxil edilməsində bəzi problemlər mövcuddur. Bu, bir tərəfdən fiziki şəxslərin əmlak vergisinin toplanması ilə məşğul olan bələdiyyələrin vergi xidməti sisteminin kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən də daşınmaz əmlakın bazar qiymətləri ilə vergiyə cəlb edilməsində müşahidə olunan problemlərlə əlaqəlidir. Bu sahədə ciddi iş aparılmalı və əmlak vergisinin tətbiqi mexanizmlərini təkmilləşdirilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə öyrənilməlidir.

Büdcə Məcəlləsinin Vergi Məcəlləsi ilə uyğunluq təşkil etməsi çox vacibdir. Büdcə məcəlləsinə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması, büdcə və büdcədən kənar dövlət təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi və effektivliyinin qiymətləndirilməsi üzrə hüquqi və iqtisadi normalar daxil olmalıdır. Bundan başqa, burada dövlət gəlirlərinin potensialının qiymətləndirilməsi üzrə normalar, onların sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin idarə olunmasının mexanizm və vasitələri, dövlət xərclərinin effektivliyinin təmin olunması üzrə mexanizmlər, dövlət xərclərinin və bütövlükdə büdcənin proqramlaşdırma səviyyəsinin artırılması, dövlət

büdcəsinin formalaşması, icrası və hesabatı üzrə normalar və s. müəyyən olunmalıdır. Eyni zamanda, «Büdcə sistemi haqqında» qanun da təkmilləşdirilməlidir.

Azərbaycanda vergi sisteminin makroiqtisadi və digər aspektləri ilə bağlı olan strateji məqsədlərə çatmağa vergi qanunvericiliyi də xidmət etməlidir: ÜDM-də büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisinin artımına nail olmaq; qeyri-neft sektorunda iqtisadi inkişafa çatmaqla, büdcə gəlirlərinin yığım əmsalının artımını təmin etmək; yerli istehsalın inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə idxal rüsumlarının dərəcələrinin optimallaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək; potensial gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsini təmin etmək; vergi borclarının azaldılması istiqamətində işləri davam etdirmək; vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması və vergi nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədilə vergi qanunvericiliyini təkmilləşdirmək; dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi hesabına özəlləşdirmədən daxilolmaların artımına nail olmaq; sadələşmiş vergiyə cəlb olunan xidmət (iş) sahələrini genişləndirmək; vergitutma bazasının genişləndirilməsi və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması məqsədilə bəzi fəaliyyət növlərinə yalnız sadələşdirilmiş vergini tətbiq etmək; vergi ödəyicilərinin vergi yükünü azaltmaq və vergiqoyma məsələləri üzrə normativ hüquqi sənədləri sadələşdirilmək; vergi yükünün istehsalçılarla istehlakçılar arasında optimal paylaşılmasına nail olmaq.

Bu tədbirlərin səmərəli həyata keçirilməsi ilk növbədə büdcə-vergi siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsini şərtləndirir.

3.2.Qloballaşma şəraitində büdcə-vergi siyasətinin

təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycan cəmiyyətinin mütərəqqi inkişafı iqtisadi artımın, əhalinin rifah halının və məşğulluğunun, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin, həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində müəyyənliyin və sabitliyin təmin olunmasına yönəldilmiş sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində dövlətin rolundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Azərbaycan hökuməti hazırki iqtisadi artım şəraitində makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması və əhalinin sosial vəziyyətinin davamlı şəkildə yaxşılaşdırılması məqsədilə həyata keçirdiyi fiskal siyasəti əsasən aşağıdakı kimi istiqamətləndirmişdir:

- neft gəlirlərinin səmərəli istifadə olunması;
- valyuta vəsaitlərinin daxili bazarda istifadəsinin makroiqtisadi fəsadlarının minimallaşdırılması;
- yoxsulluğun azaldılması;
- iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramının məqsədlərinə nail olunması;

Ölkədə gözlənilən yüksək iqtisadi artım hesabına vergi bazasının genişlənəcəyinə baxmayaraq vergi sisteminin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutan islahatların aparılmasının əhəmiyyəti nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Şübhəsiz ki, qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının ilkin şərtini vergi rejiminin sadələşdirilməsi və bu rejimin investorlar üçün cəlbediciliyinin yüksəldilməsi təşkil edir. Bu mənada istənilən vergi stimullarının ana xəttini vergi dərəcələrinin azaldılması siyasəti təşkil edir. Hazırda biznes fəaliyyətinə mövcud vergi sisteminin göstərdiyi məhdudlaşdırıcı təsirin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır:

- vergi dərəcələrinin azaldılması prosesinin davam etdirilməsi;
- vergiqoyma sisteminin sadələşdirilməsi, vergi yığımı işinin təkmilləşdirilməsi;

- prioritet sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin dövlət büdcəsinə olan vergi borclarının silinməsi praktikasının daha da genişləndirilməsi;
- yeni yaradılmış sahibkarlıq müəssisələri üçün vergi tətilləri və vergi kreditləri sxemlərinin tətbiqi, vergi avansı praktikasına son qoyulması;
- yeni açılmış kiçik və orta müəssisələrin müvəqqəti olaraq mənfəət vergisindən azad edilməsi;
- kiçik və orta biznes üçün iri müəssisələrə nisbətən daha aşağı dərəcə ilə mənfəət vergisinin tətbiq olunması;
- dövlət büdcəsi ilə sahibkarlar arasında vergi hesablaşmalarının dəqiq mexanizmlərinin müəyyən edilməsi;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal məqsədləri üçün aldıkları malların üzərindəki ƏDV məbləğinin kompensasiyası;

Qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək məqsədilə bu sektor üçün neft sektorundan fərqli olaraq daha aşağı vergi dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Eyni zamanda banklar tərəfindən investisiya yönümlü kreditlərin verilməsini stimullaşdırmaq məqsədilə banklar tərəfindən investisiya yönümlü kreditlər hesabına əldə olunmuş gəlirlərin daha aşağı dərəcələrlə vergilərə cəlb olunması imkanları araşdırıla bilər.

Vergi güzəştlərinin sistemləşdirilməsi də vergi siyasətinin prinsipial məqamlarındandır. Prioritet sahələrdə işgüzar fəallığı stimullaşdırmaq üçün vahid güzəşt sisteminin tətbiq edilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Fiskal siyasətin bu hədəfləri kəskin ekspansionist xərclənməyə yol verməmək şərtilə, dövlət büdcəsinin sosial xərclərini davamlı şəkildə artırmaq, eyni zamanda yeni iş yerlərinin açılmasına imkan verən investisiya siyasəti aparmaqla məşğulluq səviyyəsini yüksəlmək məqsədlərindən ibarətdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramının həyata keçirilməsi dövründə Azərbaycanın makroiqtisadi mənzərəsi iki səbəbdən dönüş dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Birincisi, hətta Şah-Dəniz layihəsi üçün xarici birbaşa investisiyaların (XBI) böyük məbləğ təşkil etməsinə baxmayaraq, əsasən Bakı-

Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin tikintisini dəstəkləyən böyük həcmli XBI-lər BTC kəmərinin tikintisinin tamamlanması ilə əlaqədar 2010-cu ildən azalmağa başlamışdır. İkincisi, ən mühüm amil qiymət effekti və 2012-ci ilə BTC vasitəsilə ilkin neftin Ceyhan limanına çatması ilə bağlı olaraq neft gəlirlərinin artmasıdır. Nöbəti 20 ildə Azərbaycanın 170 mlrd. USD gəlir əldə etməsi və ya hər il adambaşına 1000 USD əldə edəcəyi gözlənilir. Həmin pul axınlarını idarə edə biləcək və regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına yönəldə biləcək Azərbaycanın tələb menecmenti arsenalı gözlənilən neft bumu üzrə mühüm məsələyə çevrilmişdir. Bu arsenal neft gəlirlərinin gələcək nəsillərə saxlanmasını təmin edən və sterilizasiya məqsədlərini güdən Neft Fondunun fəaliyyətini, əhatəli icmal dövlət büdcəsini (o cümlədən Neft Fondunun xərclərini), Neft Gəlirlərinin Uzunmüddətli İdarə olunması Strategiyası və qiymətlərin sabitliyinə məsul olan Milli Bankın müstəqilliyini əhatə edir. Bu fiskal və monetar orqanlar 2012-ci ildən etibarən böyük məbləğdə XBI şəraitində qeyri-neft sektorunun artımının və qiymət sabitliyinin saxlanmasında uğurlu imkanlara malik olmuşlar. Bu dövrlərdə makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:

- ÜDM qeyri neft iqtisadiyyatının 8,3% artmasına baxmayaraq neft sektorunun 65% genişlənməsindən irəli gələrək artmaqda davam etmişdir;
- Yüksək artım sürəti illər üzrə təkrar olunmuş və bu, əsasən neft və qeyri-neft iqtisadiyyatının sürətlə böyüməsindən irəli gəlmişdir;
- Neftin ixracı da nəzərə alınmaqla cari əməliyyatlar balansında müsbət saldoya malik olmuşdur və neft hasilatının artması və neftin qiymətlərinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq cari balansda müsbət saldo 2010-cu ildə əhəmiyyətli şəkildə genişlənməmişdir;
- Dinamik olaraq hər il dövlət xərclərinin artması səbəbindən tələb yüksəlmişdir. Bu dövrdə dövlət büdcəsindən investisiyalarının Qeyri-neft ÜDMə nisbəti 5,7%-ə çatmışdır, halbuki, bu göstərici 2010-cu ilin birinci yarısında 1,8%-ə qədər təşkil edirdi. Dövlət büdcəsi xərclərində kəskin artım əsasən ABŞ dollarında əldə edilmiş neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilir;

- Xarici valyutanın manatla konvertasiyası pul aqreqlərinin kəskin artmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin monetar artım rəsmi inflyasiyanın yüksəlməsinə hələ ki, gətirib çıxarmamasına baxmayaraq, kəskin artan qeyri-neft defisitinin neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilməsi bu ildə inflyasiya təzyiqlərinin artmasını göstərir.

Bu dövrdə inflyasiya təzyiqlərinin azaldılması istiqamətində aşağıdakı əsas tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əvvəla, ən mühüm tədbir nominal valyuta məzənnəsinin (ABŞ dollarına qarşı) minimum möhkəmlənməsidir. Milli Bank və Xəzinə tərəfindən özlərinin az miqdarda qısa müddətli qiymətli kağızlarının satışı artırılmışdır. Lakin bu mərkəzi bankda beynəlxalq ehtiyatların akkumulyasiyası ilə müqayisədə xeyli kiçik olaraq qalır. Nəhayət, yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi yüksəldilərək 13,5%-ə çatdırılmışdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının həyata keçirilməsi üçün fiskal sahədə institutsional çərçivə formalaşdırmışdır. BVF və Dünya bankı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində inkişaf etdirilən makroiqtisadi çərçivə ümumi fiskal kəsirin davamlı səviyyədə də aşağı olmasını və dövlət xərclərinin ümumi səviyyəsinin iqtisadiyyatın real imkanlarına uyğunlaşdırılmasını təmin etməyə yönəldilmişdir. Dünyada neftin qiymətinin yüksəlməsi və neft gəlirlərinin artması kontekstində ölkənin yığılıb qalmış geniş miqyaslı infrastruktur və sosial problemlərin həllinə ünvanlanmışdır.

«Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»na və ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını təmin edən digər dövlət tədbirlərinə uyğun olaraq büdcə-vergi siyasəti müəyyənləşdirilməklə, bu siyasət ölkədə sahibkarlığın inkişafı, infrastruktur sahələrin müasir tələblər baxımından yenidən qurulması, yoxsulluğun azaldılması və regionların inkişafı üçün iqtisadi imkanların yaradılması ilə yanaşı, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslərdə, o cümlədən büdcə təşkilatlarında maliyyə intizamının gücləndirilməsini və şəffaflığın təmin edilməsini özündə əks etdirir. Həyata keçiriləcək kompleks tədbirlər növbəti illərdə istehsalın, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına, regionların sosial-iqtisadi inkişafı

üçün dayanıqlı maliyyə təminatının yaradılmasına, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində bu kimi zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə müşayiət olunacaqdır. İqtisadiyyatımızda mövcud olan ödəməmələr probleminin mərhələlərlə aradan qaldırılması, enerji daşıyıcılarının ölkədaxili qiymətlərinin tədricən dünya qiymətlərinə uyğunlaşdırılması, enerji sektoruna dövlət büdcəsi hesabına subsidiyaların verilməsi kimi məsələlər buna əyani sübutdur.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi sabitlik xərclər və vergiqoyma sahəsində dövlət siyasətinin yeganə məqsədi deyil. Eyni zamanda, hökumət əhalinin ictimai mallarla və xidmətlərdə təmin etməsi, gəlirin yenidən bölüşdürülməsi məsələləri ilə məşğuldur. Bəzən də bir sıra strateji məqsədlər üçün (məsələn, müharibədə qələbə əldə etmək) iqtisadi sabitliyi yeniləşdirmək tələb olunur.

Bir sıra hallarda, büdcə kəsiri çox cəlbədicə formada təqdim olunur, lakin, büdcə artımı isə əksinə, olduqca çətinliklə qəbul edilir. Bu, o deməkdir ki, cəmiyyətdə hansısa bir məqamda kəsirə siyasi meyl yaranır, yəni fiskal tədbiri stimullaşdırma məqsədləri üçün tətbiq olunur.

Real iqtisadiyyatda büdcə-vergi siyasətinin effektivliyini azaldan bəzi məqamlarda, onun tətbiq edilməsi bu və ya digər formada iqtisadi tsikllərin dəyişməsinə şərait yaradır. Fiskal siyasətin tətbiqində müsbət effektdə nail olmaq üçün bu siyasət yüksək səviyyəli mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Vergi yığımının artımı adətən ÜDM-in artımı ilə müqayisə olunur, yəni əgər ÜDM artırsa, analogi templə vergi yığımı da artmalıdır. Düzdür, mal mübadiləsi həcmnin artırılması aparılan iqtisadi siyasətin əsasıdır və ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün mal dövriyyəsi artırılmalıdır. Lakin ÜDM-in artımı bir qayda olaraq vergi yığımını da artırmalıdır hökmü, heç də həmişə real şəraitdə öz təsdiqini tapmır. Belə ki, vergi təkcə satış həcmnin artması ilə formalaşmır. O, hər şeydən əvvəl müəssisələrin əldə etdikləri mənfəətin həcmindən və fiziki şəxslərin gəlirlərindən asılıdır. Bazar iqtisadiyyatının formalaşma səviyyəsi onun hərəkətverici

qüvvəsi olan rəqabətin və bazarın bölüşdürülməsi səviyyəsi ilə ölçülür. Bəzən bu və ya digər firma bazara sahib olmaq üçün malları çox aşağı qiymətə sataraq müəyyən qədər ziyana da düşür. Bu addım ÜDM-in həcmi artırsa da, vergi daxilolmalarını artırmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, texnologiya inkişaf etdikcə rəqabət güclənir, biznesin gəlirliliyi aşağı düşür. Ona görə də, ÜDM-nun artımı hökmən vergi daxilolmalarını artırmalıdır, qənaətinə gəlmək düz deyil və büdcə sistemini daha etibarlı və müasir qiymətləndirmə ilə təmin etmək lazımdır. İlk növbədə, vergi daxilolmalarının potensial mənbələri araşdırılmalıdır və bu mənbələrin hər biri qiymətləndirilməlidir. Bu isə birinci növbədə, gəlirlərin proqnozlaşdırılması prosesinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasını tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əvvəlcədən artıq təsdiqlənmiş gəlir proqnozları sonradan büdcənin idarə edilməsində çətinlik yaratmaqla bərabər ümumən büdcə-vergi səmərəliliyini aşağı salır.

Mövcud proqnozlaşdırma prosesində dövlət orqanlarının səmərəli iştirakını qeyd etmək lazımdır. Büdcə tapşırıqlarının formalaşdırılması zamanı yarana bilən çatışmazlıq büdcə-vergi siyasətini iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun aparmağa imkan vermir. Ən başlıca çatışmamazlıq müvafiq dövlət orqanları arasında koordinasiyanın və proqnozların hazırlanmasının vahid metodologiyasının olmaması ilə əlaqələndirilə bilər. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, müvafiq orqanların koordinasiyasının rolunun daha böyük olduğunu və hətta bu orqanlar arasında xüsusi razılaşmanın olduğunu göstərir. Həmin razılaşmada müvafiq orqanların iştirakı reqlamentləşdirilir və yekun variantın qəbul olunma mexanizmi öz əksini tapır. Göründüyü kimi bu cür çatışmazlıq, hər şeydən əvvəl təşkilati xarakterə malikdir və büdcə paketinin hazırlanması prosesində konsensus nəticəsində aradan qaldırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə daxilolmalarının proqnozlaşdırılması və vergi daxilolmalarının düzgün qiymətləndirilməsi çox çətinidir. Əgər nəzərə alsaq ki, keçid iqtisadiyyatını yaşayan ölkələrdə sürətli struktur dəyişiklikləri baş verir, onda belə qiymətləndirmə daha çətin olur. Qeyd olunan çətinlik həm də onunla bağlıdır ki,

qərar qəbulu prosesi üçün zəruri olan adekvat informasiyanın toplanması da çox uzun zaman mərhələsi tələb edir, çox vaxt da etibarlı və keyfiyyətli olmur, həm də yalnız keçmiş dövrü əks etdirən statistikadan başqa bir şey deyil. Lakin məlumdur ki, proqnozlaşdırma metodikasının seçilməsi, əgər bir tərəfdən, hansı suallara cavab axtarılmasından asılıdırsa, o biri tərəfdən, mövcud olan informasiyanın təbiətindən, etibarlılığından və keyfiyyətindən asılıdır. Belə ki, əgər sistemdə ciddi struktur dəyişiklikləri baş vermirsə və gəlirlərin paylanması nisbətən dayanıqlı xarakter daşıyarsa, onda, aqreqasiya olunmuş dinamik sıralardan, əks halda isə aqreqasiya olunmuş distributiv üsullardan istifadə edilir. Mövcud tədqiqatlarda vergi daxilolmalarını qiymətləndirmək üçün əsasən üç tip model tətbiq olunur.

Daxilolmaların qiymətləndirilməsi modellərində, adətən, mövcud qanunvericilik və normativlər daxilində gələcək vergi daxilolmalarının qiymətləndirilməsi məqsədilə tətbiq edilir. Proqnozlaşdırma dövrü kimi ay, rüb və ya il qəbul edilir. Belə proqnoz baza proqnozu adlanır və nəticədə alınmış qiymətlər vergi siyasətinin təhlili modelləri ilə hesablanmış qiymətlər vasitəsilə dəqiqləşdirilir.

Vergi siyasətinin təhlili modelləri isə vergi qanunvericiliyinin dəyişməsinin büdcə gəlirlərinə və onların paylanmasına təsirini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. İlkin məlumat kimi vergi bəyannamələri götürülür. Mahiyyətə bu modellər, imitasiya mikromodellərindən ibarətdir. Belə modellərin işlənilib hazırlanması üçün vergi bazası haqqında məlumat və adekvat vergi modeli lazımdır ki, vergilərin real qiymətlərini və bəyannamə göstəricilərini imitasiya etmək mümkün olsun.

Daxilolmaların monitorinqi modelləri daxilolmaların vaxtını və həcmi müəyyən etməyə imkan verir ki, o da ÜDM-in artıb-azalmasının səbəblərini aydınlaşdırmağa, proqnoz tapşırıqlardan kənarlaşmaları izah etməyə imkan verir ki, bu da vaxtında və məqsədyönlü qərarlar qəbul etməyə şərait yaradır.

Beləliklə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və orta müddətli maliyyə proqramına uyğun olaraq iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini və nəzərdə tutulan büdcə-vergi siyasətinin effektiv həyata keçirilməsini təmin etmək üçün aşağıdakı istiqamətlərin nəzərə alınması məqsədmüvafiqdir:

- ümumi daxili məhsulun strukturuna və sahə quruluşuna uyğun büdcə gəlirlərinin artımını təmin etmək;
- vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması modelini hazırlamaq və bu prosesi keyfiyyətli həyata keçirmək üçün real informativ-məlumat sistemini təsis etmək;
- potensial gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə nail olmaq;
- dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə büdcə təşkilatları xərclərinin idarə edilməsi potensialını artırmaq, büdcə vəsaitlərinin təyinatı üzrə düzgün xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini daha da gücləndirmək;
- qeyri-neft sektorunda büdcə gəlirlərinin yığım əmsalının üstün artımına nail olmaq;
- dövlət büdcəsi xərclərinin investisiya yönümlüyyəsinə üstünlük vermək;
- investisiya qoyuluşunun strukturunu və kreditlərin verilməsi mexanizmini daim təkmilləşdirmək;
- sahibkarlığı regionlar üzrə inkişaf etdirmək;
- dövlət vəsaitindən səmərəli istifadəni, büdcə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsini və xərclərin şəffaflığının artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasını davam etdirmək;
- dövlətin qısamüddətli istiqraz vərəqələri bazarını daha da inkişaf etdirmək, dövlətin qiymətli kağızlar bazarında investorların iştirakını genişləndirmək və qiymətli kağızlara olan tələbatı artırmaqla normal rəqabət prinsipləri əsasında faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə şərait yaratmaq;
- kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanmış proqramların maliyyələşdirilməsində büdcənin rolunu və bu istiqamətə vəsait qoyuluşunu artırmaq;
- büdcə vəsaitlərinin məqsədyönlü və təyinatı üzrə istifadə olunmasını təmin etmək məqsədilə xəzinə nəzarətini daha da gücləndirmək, büdcə təşkilatlarında borclanma prosesini çevik idarə etmək;
- büdcə-vergi siyasəti alətlərindən səmərəli istifadə etmək;

- dövlət büdcəsi kəsirinin tədricən azaldılması siyasətini davam etdirmək və bu kəsiri iqtisadiyyatın stimullaşdırılması həddində saxlamaq;

- büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirmək;

Bu məqsədlə, artıq növbəti, 2009-2013-cü illər üçün regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı hazırlanmışdır. Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramının birinci mərhələsini uğurla başa vuran hökumət növbəti mərhələdə büdcə-vergi siyasətin sahəsində islahatları davam etdirilməlidir. Dövlət proqramının ikinci mərhələsində aşağıdakı istiqamətlər müəyyən edilmişdir:

- ilkin mərhələdə dövlət büdcəsinin, daha sonra isə digər fiskal fondların ortamüddətli xərc strategiyasının müəyyən hədəf tələbləri əsasında işlənilməsi və həyata keçirilməsi;

- regional səviyyədə vergi mexanizminin iqtisadi artımın tələblərinə uyğun rəşional idarə olunması;

- regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramına daxil ediləcək regional investisiya layihələrinin xarici investisiya müsabiqələrinə təqdim olunması;

- xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, lakin xarici mənbələr hesabına maliyyələşməyən investisiya layihələrinin dövlətin investisiya proqramına daxil edilməsi və idarə olunması;

- fiskal xərclərin, xüsusilə ARDNŞ tərəfindən həyata keçirilən sosial xərclənmələrin davamlı şəkildə minimuma endirilməsi, bu layihələrin isə hissə-hissə dövlət büdcəsinə keçirilməsi;

- sosial müdafiə sisteminin maliyyə təminatının ilkin mərhələdə dövlət büdcəsi, sonralar isə daxili imkanlar və investisiya modeli hesabına gücləndirilməsi;

- regional səviyyədə bank xidmətlərinin davamlı şəkildə yaxşılaşdırılması, xüsusilə sosial təbəqənin ehtiyaclarına yönələn mikrokredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

- sosial xidmətlərin regional səviyyəsinin qaldırılması məqsədilə sığorta mexanizminin gücləndirilməsi, maliyyə imkanları zəif olan regional müəssisələrə ilkin güzəştlərin verilməsi.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, onun dünya iqtisadiyyatına integrasiyası istiqamətində aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik büdcə-vergi siyasəti həyata keçirilir ki, bu siyasətin də əsas istiqamətləri vergilərin sayının azaldılması, vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsindən ibarətdir. Ölkəmizdə maliyyə axınlarının hərəkəti əsasən Bakı şəhərində və qismən də böyük şəhərlərdə mərkəzləşmişdir. Bu tendensiya pul vəsaitlərinin paytaxtda cəmləşməsinə səbəb olan iri vergi ödəyicilərinin korporativ maraqları və regionlarda bank sektorunun kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə əlaqədardır. Bu hal isə hər bir regionun vergi bazasının hesablanması fərdi yanaşmanın vacibliyini şərtləndirir.

Məhz elə buna görə də, regionların vergi bazasının obyektiv müəyyənəşdirilməsi və bunun əsasında vergi potensialının hesablanması üçün ilkin şərt, yəni regionlarda makroiqtisadi vəziyyətin inkişaf tendensiyasını təyin edən, həmçinin vergi bazasının ümumi vəziyyətinə və onun inkişaf perspektivinə təsir edən sahəvi və regional amillərin və maliyyə axınlarının mövcud strukturunun göstəricilər sisteminin formalaşdırılması təmin olunmalıdır. Bu zaman, vergi bazasının hesablanması üçün lazım olan göstəricilər sisteminə, birinci növbədə onun formalaşmasına təsir edən parametrlər daxil edilməlidir ki, bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- regionun ölkənin ümumi təsərrüfat sistemində yeri və rolu;
- yerli təsərrüfatın müəyyən sahəsi üzrə ixtisaslaşdırılması, təsərrüfatın əsas sahələrinin yerləşdirilməsinin və fəaliyyətinin xüsusiyyətləri;
- region əhalisinin sayı və şəhərdə yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi;
- regionun ümumi məhsulunun həcmi;
- regionun aparıcı sahələrinin müəssisələrinin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti, mənfəətlə və zərərlə işləyən müəssisələrin sayı;
- əmək haqqının səviyyəsi və dinamikası (əmək haqqı üzrə borc haqqında informasiya büdcə gəlirlərində fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin xüsusi çəkisini müəyyənəşdirməyə imkan yaradır);
- regionun iri vergi ödəyicilərinin sayı;

- regionun iqtisadi sahələri daxilində ixracatının həcmi.

Bununla yanaşı, regionların vergi bazasının hesablanması zamanı regionların ərazisindəki xüsusi mülkiyyətin gəlirliyinin və büdcə effektivliyinin, istehsal və sosial infrastrukturun və regionun inkişaf etmiş sahələrinin texnoloji yenilənməyə tələbatının, regionun resurs bazasının, nəqliyyat təminatının və s.-nin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, regionların sosial-iqtisadi inkişafı çərçivəsində vergi güzəştlərinin dövlətin sosial-iqtisadi proqramlarının strateji məqsədlərə uyğun verilməsi, bu güzəştlərin ancaq müvəqqəti və əldə edilmiş nəticələrə əsaslanaraq tətbiq edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Vergitutma bazasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən bir sıra amillər də nəzərə alınmalıdır. İlk növbədə, iqtisadiyyatda ödəməmələr (müəssisələr arasında külli miqdarda borcların yaranması) problemi, tətbiq edilən hesablaşma formaları (nağd, barter, veksəl) və nisbətən iri vergi ödəyicilərinin (maliyyə-bank və maliyyə-sənaye sahələri daxil olmaqla) regionlarda vergi bazasının dəyişməsinə təsirinin öyrənilməsi də vacibdir. Bu zaman, onların maliyyə vəziyyəti, hesablaşma növü, hüquqi statusu və strukturu təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Nəticədə, əldə olunan göstəricilər regionun ümumi gəlirinin, onun iqtisadi, maliyyə və vergi potensialının hesablanması üçün informasiya bazasını təşkil edəcəkdir. Bu informasiya bazası regionun iqtisadi artımının və müvafiq olaraq vergi daxilolmalarının artırılmasının mümkünlüyü haqqında məlumat verəcəkdir. Bu məlumat, büdcənin növbəti dəfə formalaşmasında böyük rol oynamaqla yanaşı, burada regionların subsidiya, subvensiya, dotasiya və transfert maliyyələşdirilməsi şəklində olan dövlət resurslarına tələbatı daha aydın əks olunacaqdır. Sözügedən göstəricilər sisteminin istifadəsi makroiqtisadi amillər və vergi bazasının ümumi vəziyyəti arasında funksional asılılığı müəyyənləşdirməyə şərait yaradır ki, bu da öz növbəsində bizə, iqtisadiyyatın sahələrində və ölkənin regionlarındakı vergi bazasını obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. Daha az inkişaf etmiş rayonlar (dağ və dağətəyi rayonlar), intensiv əmək resursları tələb edən istehsal və sair dövlətin dəstəyinə ehtiyacı olan insan qrupları üzrə xüsusi subsidiyalar siyasətinin tətbiq edilməsinə ehtiyac vardır.

Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət subsidiyalarının yerinə özəl biznesin vergi güzəştləri əsasında stimullaşdırmasına da üstünlük verilir. Ancaq vergi güzəştləri öz növbəsində, müəssisələrə fəaliyyət nəticəsində dövlətin müəyyən hədəflərinin yerinə yetirilməsinə görə verilə bilər. Vergi dərəcələri arasında diferensiasiyasının mövcudluğu iqtisadi fəaliyyət növləri və regional inkişaf baxımından qeyri-bərabərlik yaradır, bir sahə digər sahəyə, bir region digər regiona nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. Bu isə iqtisadi baxımından müsbət haldır. Buna görə də ümumi olaraq vergi növləri üzrə vergi dərəcələrin vahid dərəcələr əsasında qurulmasına əsas prioritet verilməlidir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, müxtəlif ölkələrdə sadələşdirilmiş vergi sistemi tətbiq olunur. Ölkəmizdə kiçik biznesin inkişafı üçün sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqi davam etdirilməlidir ki, xüsusilə regionlarda kiçik biznes obyektləri rəqabət qabiliyyətli olsunlar və iş məşğulluğu problemi həll olunsun.

Ancaq kiçik biznes üçün nəzərdə tutulmuş sadələşdirilmiş vergi rejimindən istifadə edərək bir sıra iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri kimi qeydiyyatla durmaqla, vergidən yayınma halları vergi orqanlarının xüsusi nəzarətində olmalıdır. Bu baxımdan, sadələşdirilmiş verginin məbləği həm iqtisadi fəaliyyət növü, həm dövriyyə, həm də işçilərin sayı və xidmət sahəsi kimi parametrləri əsasında təyin edilməlidir. Bununla yanaşı, regionların iqtisadi inkişafı nöqtəyi-nəzərindən sadələşdirilmiş verginin məbləği ölkənin şəhər və rayonlarının ərazilərinin zonalar üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi əmsallar tətbiq edilməklə də hesablanı bilər.

Regionun vergi potensialının formalaşmasına bir neçə iqtisadi göstərici təsir edir ki, bunlara da vergi daxilolmaları, vergi borcları, vergi güzəştləri, gizli iqtisadiyyatın yayındırdığı vergilər, vergi qanunvericiliyi və digər qanunvericiliklərin yaratdığı ziddiyyətlər və boşluqlar nəticəsində yayındırılan vergi məbləği daxildir.

Büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi iki əsas məsələnin həllini qarşıya qoyur: regionun özünün vergi potensialının qiymətləndirilməsi (məcmu maliyyə resurslarının bir hissəsi kimi baxılan potensial vergi resursları) və regionun vergi

yükünün yuxarı həddinin (vergiqoyma norması) qiymətləndirilməsi. Bu qiymətləndirmə isə büdcələrarası iştirakçıların hamısının maraqlarının nəzərə alınması ilə obyektiv şərtləndirilən, regionların və bələdiyyə qurumlarının büdcə təminatı səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi məqsədi ilə aparılır.

Bu istiqamətdə vacib məsələlərdən biri - ayrı-ayrı rayonların icra strukturlarının vergi aktivliyinin yüksəldilməsində rolu, mövcud vergi qanunvericiliyindən istifadə edib vergi potensialının formalaşması, təsərrüfat fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün uyğun mexanizmlərin istifadə olunması, vergitutma bazasının genişləndirilməsi və rayonların özünütəminata keçidi olmalıdır. Vergi potensialının müəyyən edilməsi həm mütləq qiymətdə, həm də indekslər şəklində həyata keçirilir. Bu indekslər regionun vergi potensialının orta makroiqtisadi göstəriciyə nisbəti kimi müəyyən edilir. İndeks göstəriciləri iqtisadiyyatın real vəziyyətini daha obyektiv əks etdirir. Belə ki, bu, istifadə olunan hesablama üsullarının qeyri-təkmilliyindən daha az asılı olub, inflyasiya amilinin təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verir. Vergi potensialının regionlararası müqayisəsində, bir qayda olaraq, adambaşına düşən uyğun göstəricilərdən istifadə olunur. Belə ki, vergi potensialının kəmiyyət qiymətləndirilməsi zamanı faktiki yığılmış daxilolmalar göstəricisi, vergi potensialının ölçü vahidi kimi isə baza ilində faktiki yığılmış gəlir göstəricisi istifadə oluna bilər. Bu məqsədlə, adambaşına düşən orta gəlir göstəricisini də götürmək olar. Bu göstərici də öz növbəsində, vergi potensialının nisbi səviyyəsinin baza göstəricisi ola bilər. Adambaşına düşən orta gəlir göstəricisi bir çox ölkələrdə vergi potensialının nisbi ölçüsü kimi istifadə olunur. Bu məqsədlə, başqa üsullardan da istifadə oluna bilər. Məsələn, rayonun ümumi məhsulu və ya ölkə üzrə ÜDM göstəricisi, rayonun vergiqoyma resurslarının məcmusunun səviyyəsi, reqressiya təhlili üsulu ilə reprezentativ vergi sistemi üsulunun birgə istifadə edilməsi və s. üsulları göstərmək olar. Daha dəqiq desək, bu üsulların səmərəliliyinin tədqiqi və universal üsulun müəyyən edilməsi isə müstəqil elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasını tələb edir.

Fikrimizcə, büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün aşağıdakı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- vergi yükünün azaldılması, vergi məkanının genişləndirilməsi;
- vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması, potensial vergi bazasının genişləndirilməsi;
- vergilərin strukturunun onların sadələşdirilməsi istiqamətində təkmilləşdirilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən vergi mühitinin yaradılması;
- dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitlərin təyinatı üzrə səmərəli xərclənməsi üzərində nəzarəti gücləndirilməsi;
- büdcənin icrası prosesində şəffaflığın təmin olunması məqsədilə xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi işlərini sürətləndirilməsi;
- büdcə gəlir və xərclərinin ÜDM-da xüsusi çəkisinin artırılmasına nail olunması;
- xərclərin investisiya və sosialyönümlülüyünün təmin edilməsi;
- büdcə prosesində perspektiv maliyyə planının rolunun artırılması;
- dövlət bdcəsindən maliyyələşən ayrı-ayrı sahələr üzrə xərc normativlərinin təkmilləşdirilməsi;
- büdcə kəsirinin inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi;
- dövlət vəsaitinin təyinatı üzrə səmərəli xərclənməsi üzərində nəzarəti tam təmin etmək məqsədilə idarə, müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin yenidən qurulmasının təmin edilməsi;
- dövlət orqanlarının idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflərin hazırlanması və idarəetmə xərclərinin üzərində nəzarətin gücləndirilməsi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Büdcə-vergi siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Bu siyasət ümumi makroiqtisadi göstəriciləri əks etdirən sərt maliyyə siyasətindən tədricən uzaqlaşmanı, büdcə-vergi siyasətinin çevikliyinin artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsinin, manatın məzənnəsinin tənzimlənməsini və digər tədbirləri özündə əks etdirir. Həyata keçirilən kompleks makroiqtisadi tədbirlər sabit iqtisadi artımın təmin edilməsinə, istehsalın həcmnin və qeyri-neft sektorunda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, ölkənin regionlarının iqtisadi inkişafının dinamikliyinə və tarazlaşdırılmasına, yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə uyğun iqtisadi şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Fikrimizcə, büdcə təsnifatında dünya təcrübəsində istifadə olunan Milli Hesablar Sistemindən, Beynəlxalq Maliyyə Statistikasının metodologiyasından, ayrıca dövlətlərdə tətbiq olunan təsnifatlardan istifadə edilməklə formalaşması təsnifatın beynəlxalq standartlara cavab verməklə büdcə göstəricilərinin, onun gəlir və xərclərinin uçotunun və iqtisadi istiqamətlərinin daha da aşkar və şəffaf həyata keçirilməsinə, büdcədən maliyyələşən və ya əlaqəsi olan dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının funksiya və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin istiqamətlərinin daha da konkretləşdirilməsinə imkan verə bilər.

Vergi münasibətləri, ölkəmizin iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası prosesi ölkədə aparılan vergi siyasətinin səmərəli, ədalətli olmağını təmin etməklə yanaşı eyni zamanda sabit vergi sisteminin qurulmasını tələb edir. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların müasir mərhələsində istehsal və sosial sahələrin inkişafına büdcə vəsaitlərinin investisiya edilməsi dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi olmalıdır.

Maliyyə siyasətində büdcə gəlirləri iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi istiqamətində əsas mənbə kimi çıxış edir. Bu mənbənin düzgün siyasi çərçivədən hədəfləndirilməsi iqtisadiyyatda əks nəticə ilə qeyri-taraz gəlir azlığı potensialı ilə büdcə mexanizminə təsir göstərə bilər. Məhz bu baxımdan da, büdcə siyasətinin

mexanizmini iqtisadiyyatın inkişafına doğru istiqamətləndirilməsi üçün gəlir və xərclərinin faktiki və strateji planlaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Makroiqtisadi sabitliyin əldə olunmasında çevik və məqsədyönlü siyasətinin aparılması həlledici rol oynayır. Ona görə də, ilk növbədə məhz büdcə-vergi siyasətinin tarazlaşdırılmış şəkildə aparılması ölkədə makroiqtisadi sabitliyin vəziyyətinə həlledici təsir göstərir. İqtisadiyyatın sabitləşməsi müasir dünyada iqtisadi proseslərin sürətləndiyi və iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının gücləndiyi bir şəraitdə maliyyə siyasətinin, o cümlədən, onun tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün geniş imkanlar yaradır.

Gəlir daxilolmalarının bölgüsü zamanı əsas diqqət yerli büdcələrin gəlir bazasının formalaşmasına yetirilir ki, bu da yerli səviyyədə sabit, səmərəli fəaliyyət göstərən büdcə münasibətləri sisteminin yaradılması məqsədinə daha çox cavab verir. Lakin bunun mənfi cəhətləri də vardır. Yerli hakimiyyətlərə çox böyük vergi səlahiyyətlərinin verilməsi vergi qaydalarının qeyri-bərabərliyinə və bunun nəticəsi kimi formalaşmış təsərrüfat əlaqələrinin, təsərrüfat obyektlərinin yerləşdirilməsi nisbətlərinin pozulmasına, vəsaitlərin investisiya edilməsi şəraitindəki fərqlərə gətirib çıxara bilər. O faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, vergi potensialının qeyri-bərabərliyi üzündən vergilərin bölüşdürülməsinin təhkim metodunun tətbiqi büdcə təmin olunması səviyyələrindəki qeyri-bərabərliyi şərtləndirir bu da yerli büdcələr sistemini qeyri-sabit, operativ büdcə tənzimlənməsi olmadıqda isə sosial cəhətdən gərgin edir. Göstərilən səbəblər üzündən vergilərin bölüşdürülməsinin təhkim metodu yerli büdcələrin normal fəaliyyətini təmin etmir. Buna görə də gəlir daxilolmalarının bölgüsü zamanı vergilərin təhkim metodu onların paylı bölgüsü metodu ilə birlikdə tətbiq olunur. Vergilərin əsas hissəsinin mərkəz tərəfindən tutulduğu halda belə, vergi daxilolmalarının müəyyən payı yerli səviyyəyə ötürülə bilər. Ümumdövlət vergilərinin bazasından istifadə etməklə tutulan vergilərə yerli əlavələr sistemi iqtisadi nöqteyi-nəzərdən məqsədəuyğundur.

Dövlət büdcəsinin dayanıqlı vəziyyətdə olması geniş təkrar istehsalın və əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin dinamik inkişaf edə bilməsinin əsasıdır. Onun tarazlığının pozulması və bunun nəticəsində büdcə kəsirinin həcmnin müəyyən həddi keçməsi təkrar istehsal prosesinin və əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətində tarazlığın pozulması problemini yarada bilər.

Hal-hazırda mövcud iqtisadi siyasi durum respublikamızın yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərinin zənginliyi, onun tutduğu coğrafi – geosiyasi vəziyyəti, nisbətən ucuz işçi qüvvəsinin olması və digər amillər xarici investorların marağını getdikcə artırmaqdadır. İqtisadiyyatımızın stabil inkişafını təmin etmək, xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə xarici investisiyaların cəlb olunması üçün səmərəli vergiqoyma və ikiqat vergi tutmadan azad etməklə, xarici investisiyaların iqtisadiyyatımıza qoyuluşunu stimullaşdırma bilər. Bununla belə bu sektorun inkişafı yalnız maliyyə mənbələri ilə məhdudlaşmır. Burada bir çox institutsional amillər də həlledici rolə malikdir. Burada ən başlıca prioritetlərdən biri qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialını maksimum nəzərə alan optimal vergi strategiyasının işlənməsidir. Məhz vergi yükünün cüzi yox, əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması qeyri-neft sektorunda çox mühüm stimula yaratmaq imkanındadır. Bu gün hökumətin gördüyü tədbirlər vergi yükünün azaldılmasına yönəldilməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

İqtisadiyyatın dinamik yüksəlişi üçün vacib olan amillərdən biri və ən mühümü neft gəlirlərinin ölkədaxili investisiyalara cəlb edilməsidir. Son nəticədə bu, ölkənin beynəlxalq miqyasda rəqabətə dözümlülyünə ən yaxşı zəmanətdir. İqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ixtisaslı işçi qüvvəsinə qoyulan investisiyalar digər investisiya formalarından daha mənfəətlidir. Nəzərdə tutulan bu tələbatın tam ödənilməsi üçün bu istiqamətdə bəzi tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə müvafiq olardı.

Fikrimizcə, müasir şəraitdə xüsusilə regionların inkişafına yönələn «regional investisiya siyasəti» aparmaqla ərazilər üzrə iqtisadi inkişafın tənzimlənməsinə şərait yaratmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2002.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. «Hüquq» ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2003.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, 2002.
4. Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il üçün Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 2003.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2008. Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2008, 770 s.
6. «Azərbaycan» qəzeti, 22.07.2005.
7. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı, Az.DİU, 1998, 212 s.
8. Abbasov A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, «Poliqraf», LTD, 2003, 332 s.
9. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2002, s. 132.
10. Axundov Ş., Axundov M. Bazar iqtisadiyyatının əsasları (Qısa izahlı lüğət) Bakı, 2001, 666 s.
11. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2002, 445 s.
12. Bağirov D.A. Vergi auditi. Bakı, 1999, 428 s.
13. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Büdcə sistemi. Bakı, 2003, 418 s.
14. «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu». Büdcə bələdçisi. «Ekspert» jurnalı, B., «Elm və həyat» nəşr., 2003, s. 141.

15. Büdcə terminləri: izahlı lüğət. Bakı, 2003, 100 s.
16. «Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası qaydaları» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, Bakı, 2004.
17. «Dövlət rüsumu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, «Hüquq», 2002.
18. Ələsgərov A. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaranması, formalaşması və inkişafı. «Azərbaycan XXI əsrin astanasında». Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 1998, s.40-45.
19. Əliyev A.Ə., Şəkəreliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, 2002, 440 s.
20. Əlirzayev Ə. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar. Bakı, 1997, 282 s.
21. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın problemləri. Bakı, 2003, 519 s.
22. Əsədov H.X., Talıbov S.T., Fərəcov N.İ. «Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlıq sisteminin I mərhələsinin tətbiqi üçün metodik vəsait», Bakı, 1997, 224 s.
23. İmanov Q., Həsənov Y. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisadi təhlil. Bakı, 2001, 248 s.
24. Qafarov Ş.S. Əmək fəaliyyəti növünün dəyişməsi prosesi və onun idarə edilməsi. «İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika» Bakı, 1999, №1-2, s.122.
25. Quliyev T.F. Millət və dövlət gəlirləri, Bakı, 2004, 328 s.
26. Kərimov A.M., Quliyev N. Maliyyə. Bakı, 2000, s. 185-189.
27. Брайчева Т.В. Государственные финансы. СПб: Питер, 2001, 288 с.
28. Благодатин А., Лозовский Л., Райзберг Б. Финансовый словарь. М.:ИНФРА-М, 2003, 378 с.
29. Большой экономический словарь. М.:»Институт Новой Экономики», 1998, 864 с.

REFERAT

Respublikamızın inkişafında ölkənin maliyyə sisteminin əsas dayacağı olan və onu iqtisadi, sosial və siyasi funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün pul vəsaitləri ilə təmin edən dövlət büdcəsinin rolu böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin iqtisadi inkişafa təsiri maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olan büdcə-vergi siyasətinin tənzimləyici funksiyasından və onun tətbiq mexanizmindən nə dərəcədə dolğun istifadə edilməsindən asılıdır.

Büdcə gəlirləri büdcə-vergi siyasətinin iqtisadiyyatın inkişafına istiqamətləndirilməsində əsas mənbə və vasitə kimi çıxış edir. Çünki bu mənbənin iqtisadi siyasət çərçivəsində düzgün hədəfləndirilməməsi hökuməti iqtisadiyyatda əks nəticə ilə - əsaslandırılmayan, qeyri-taraz gəlir azlığı problemi qarşısında qoya bilər və büdcə mexanizmi özünün ən təsirli funksiyalarından birini itirmiş olur.

Respublikamızda büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsində əsas məqsəd - ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin sabit saxlanılmasını təmin etməklə iqtisadi artıma nail olmaqdan, maliyyə intizamının gücləndirilməsindən, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasının təkmilləşdirilməsindən, qeyri-neft sektorunda məşğulluğun səviyyəsinin artırılmasından, kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyinin gücləndirilməsindən ibarət olmalıdır. Büdcə qanunvericiliyinə müvafiq olaraq büdcə-vergi sisteminə daxil olan bütün büdcə növləri sabit və ardıcıl daxil olan gəlir mənbəyinə malik olmalıdır. Ona görə də dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər qanunvericilik əsasında büdcə həlqələri arasında bölüşdürülür. Bu məqsədlə büdcə həlqələri zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin edilməklə, hər bir regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazımi miqdarda maliyyə vəsaiti müəyyənləşdirilir.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin sosial-iqtisadi proseslərdəki rolu əvəzedilməzdir. Büdcə dövlətlə ayrı-ayrı müəssisə, təşkilat, idarə və birliklər, yeni yaranan hüquqi və fiziki şəxslər, əhali arasındakı münasibətləri ifadə edir. Yeni iqtisadi sistemə keçidin nəticəsi olaraq, büdcə ilə istehsal sahələri arasında əlaqələr yenilənmiş, sahibkarlıq və digər bazar subyektlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar büdcədən ayrılan vəsait qoyuluşlarının həcmi və istiqamətləri dəyişmişdir. Bütövlükdə götürsək,

respublikamızda vergi sistemi əsaslı şəkildə təkmilləşdirilmiş və onun beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılması üçün tədbirlər görülür. Bu dövr ərzində büdcə gəlirlərinin ÜDM-un strukturuna və sahə quruluşuna uyğun artımına, potensial gəlirlərin büdcəyə alınmasının təmin olunması əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə, vergilərin ödənilməsinin sadələşdirilməsinə, vergi dərəcələrinin azalmasına, vergilərin yığılmasını təmin edən orqanların strukturunun təkmilləşdirilməsinə və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən vergi mühitinin yaradılması məqsədilə xeyli işlər görülmüşdür.

Büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, vergi siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi ümumi iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindəndir. Ona görə də vergi işinin təşkilində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi və mükəmməl vergi siyasətinin formalaşdırılması çox vacibdir. Vergi siyasəti nəticə etibarilə elə bir sisteminin formalaşdırılmasına gətirib çıxarmalıdır ki, bu sistem iqtisadi tənzimləmə funksiyasını normal şəkildə həyata keçirə bilsin.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların müasir mərhələsində büdcə vəsaitlərinin istehsal və sosial sahələrin inkişafına yönəldilməsi dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi olmalıdır. Vergilərin büdcə gəlirlərinin formalaşmasına, istehsalın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsiri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə vergilər dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi olmaqla, iqtisadiyyatda tənzimləyici kimi çıxış edir. Vergilər özünün əsas funksiyası olan - maliyyə funksiyasından başqa, dövlətin istehsalın bərpasına, genişləndirilməsinə, təkmilləşdirilməsinə, yeni texnika və texnologiya ilə təmin edilməsinə, strukturuna və quruluşuna iqtisadi təsiretmə vasitəsidir.

Büdcə-vergi siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Bu siyasət, ümumi makroiqtisadi göstəriciləri əks etdirən sərt maliyyə siyasətindən tədricən uzaqlaşmanı, büdcə-vergi siyasətinin çevikliyinin artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsini, manatın məzənnəsinin tənzimlənməsini və digər tədbirləri özündə əks etdirir.

РЕЗЮМЕ

Во введении показывается актуальность темы, степень ее изученности, цель и задачи, научная новизна, научная и практическая ценность исследования.

В первой главе под названием «Теоретические и методологические аспекты проведения в жизнь бюджетно-налоговой политики» раскрываются теоретические и методологические вопросы бюджетно-налоговой политики, содержание регулирования бюджетной налоговой политики составной части экономической политики, рассматривается формирование бюджетных доходов и роль налогов в их росте.

Во второй главе диссертации «Особенности формирования бюджетных доходов и оценка современной ситуации» отражаются формирование бюджетных доходов, специфика межбюджетного распределения доходов, проанализированы бюджетно-налоговая политика в Азербайджане в современных условиях на основе конкретных статистических показателей, оценена роль инвестиций в росте бюджетных доходов.

В третьей главе диссертации «Пути роста эффективности бюджетно-налоговой политики в повышении бюджетных доходов» показано влияние нефтяных доходов на уровень бюджетных доходов и регулирование данного процесса, исследованы методы планирования, прогнозирования и оптимизации бюджетного потенциала, показаны пути совершенствования и роста эффективности бюджетно-налоговой политики в условиях глобализации.

Проведенные в результате анализа теоретические и методологические обобщения, были показаны в конце диссертации в виде выводов и предложений.

SUMMARY

In introduction actuality of the subject, its research degree, purpose and tasks, scientific novelty, scientific and practical value of the study are shown.

In the first chapter under name "Theoretical and methodological aspects of budgetary-tax policy effecting" are opened theoretical and methodological questions of budgetary-tax policy, contents of the regulation budgetary-tax one like component part of economic policy, is considered forming of budget receipts and role of the taxes in their growing.

In the second chapter of the dissertation "Particularities of the forming of budget receipts and estimation the modern situation" forming of budget receipts, specifics of interbudgetary distribution of incomes are reflected, budgetary-tax policy in Azerbaijan in modern condition on base of the concrete statistical factors are analyzed, role of investment in growing of budget receipts is evaluated.

In the third chapter of the dissertation "Ways of the growing of efficiency of budgetary-tax policy in increasing of budget receipts" influence oil incomes on level of budget receipts and regulation of the process is shown, explored methods of the planning, forecasting and optimization of the budgetary potential, way of the improvement and growing of efficiency of budgetary-tax policy in condition of globalization are shown.

The theoretical and methodological abstracts were shown at the end to dissertation as a result of analysis in the manner of conclusion and offers.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti MM-nin 2894 qrup magistri Abbasov
Cavid Sadiq oğlunun «Dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük vergi və
rüsurlarının rolu» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə**

R Ə Y

Büdcə-vergi siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Bu siyasət ümumi makroiqtisadi göstəriciləri əks etdirən sərt maliyyə siyasətindən tədricən uzaqlaşmanı, büdcə-vergi siyasətinin çevikliyinin artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsinin, manatın məzənnəsinin tənzimlənməsini və digər tədbirləri özündə əks etdirir. Həyata keçirilən kompleks makroiqtisadi tədbirlər sabit iqtisadi artımın təmin edilməsinə, istehsalın həcmnin və qeyri-neft sektorunda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, ölkənin regionlarının iqtisadi inkişafının dinamikliyinə və tarazlaşdırılmasına, yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə uyğun iqtisadi şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Fikrimizcə, büdcə təsnifatında dünya təcrübəsində istifadə olunan Milli Hesablar Sistemindən, Beynəlxalq Maliyyə Statistikasının metodologiyasından, ayrı-ayrı dövlətlərdə tətbiq olunan təsnifatlardan istifadə edilməklə formalaşması təsnifatın beynəlxalq standartlara cavab verməklə büdcə göstəricilərinin, onun gəlir və xərclərinin uçotunun və iqtisadi istiqamətlərinin daha da aşkar və şəffaf həyata keçirilməsinə, büdcədən maliyyələşən və ya əlaqəsi olan dövlət və qeyri-dövlət orqanlarının funksiya və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin istiqamətlərinin daha da konkretləşdirilməsinə imkan verə bilər.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq işin müdafiəyə buraxılmasını məqsəduyğun hesab edirəm.

i.e.n.M.M.Aslanova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti MM-nin 2894 qrup magistri Abbasov Cavid Sadiq oğlunun «Dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumlarının rolu» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

R Ə Y

Respublikamızda büdcə-vergi siyasətinin həyata keçirilməsində əsas məqsəd - ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin sabit saxlanılmasını təmin etməklə iqtisadi artıma nail olmaqdan, maliyyə intizamının gücləndirilməsindən, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasının təkmilləşdirilməsindən, qeyri-neft sektorunda məşğulluğun səviyyəsinin artırılmasından, kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyinin gücləndirilməsindən ibarət olmalıdır. Büdcə qanunvericiliyinə müvafiq olaraq büdcə-vergi sisteminə daxil olan bütün büdcə növləri sabit və ardıcıl daxil olan gəlir mənbəyinə malik olmalıdır. Ona görə də dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər qanunvericilik əsasında büdcə həlqələri arasında bölüşdürülür. Bu məqsədlə büdcə həlqələri zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin edilməklə, hər bir regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazımi miqdarda maliyyə vəsaiti müəyyənləşdirilir.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin sosial-iqtisadi proseslərdəki rolu əvəzəlməzdir. Büdcə dövlətlə ayrı-ayrı müəssisə, təşkilat, idarə və birliklər, yeni yaranan hüquqi və fiziki şəxslər, əhali arasındakı münasibətləri ifadə edir. Yeni iqtisadi sistemə keçidin nəticəsi olaraq, büdcə ilə istehsal sahələri arasında əlaqələr yeniləşmiş, sahibkarlıq və digər bazar subyektlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar büdcədən ayrılan vəsait qoyuluşlarının həcmi və istiqamətləri dəyişmişdir. Bütövlükdə götürsək, respublikamızda vergi sistemi əsaslı şəkildə təkmilləşdirilmiş və onun beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılması üçün tədbirlər görülür.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq işi tamamlanmış magistr dissertasiyası hesab etmək olar və işin müdafiəyə buraxılması məqsədəuyğundur.

İ.e.n. Z.A.Şəkərəliyeva

